

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

№128
(19013)

2017 чылдың
октябрь 31
вторник

Хүннүн үнери — 07:34
Ажары — 16:52
Хүн дурту — 9:18

Садар өртээ хостуг 12+

Кажан? Каяа? Чүү?

ДУУН

ЭКИ КИРИШКЕН

Ноябрь айның 1-ниң хүнү — республикавыста Тыва хүнү. Төрзөн дылывыстың байырлалын таварыштыр. Өвүр хууннун башкылары "Тыва дылым — байлак дылым" деп методиктиг хүннү эрттирген. Хаандагайты школазының алгаш сумуларның төрзөн дыл башкылары шупту эң идепкейлиг киришкен.

БӨГҮН

АЧЫ-БУЯН
АКЦИЯЗЫ

Кызылдың сайгарлыкчы чотехникумунун студентизи Рэнжактың тургусканы "Буянын туртук республиказы" деп аяктар төлөвилели республикада хөй ажы-төлдүг, эвээш дырылгалыг өг-бүлөлөргө алаары-биле чылыг идик-чыыр ачы-буян акциязын аан. Чон чүгле идик-хөп ай-эвес, номнарны, канцеля-барааннарын, сумкаларны, арактарны, аяк-сава аймаан алгаш өске-даа эдилелдер-дериг-херекселдерни эккеп аап болур. Хүлээп ап турар терги: "Гаруда" хаагылыг рынок, а үндезин культура төвү, атова 62-де ХБАБ бажыңы.

ДААРТА

ТЫВА ДЫЛ
ШУУЛГАНЫ

Дарта, ноябрь 1-де тыва дыл ийги шуулганы ажылын ээр. Бо удаада ону Тываның не университети эрттирер. Чугаалажыр кол айтырыг — ан дылдың 1-ги шуулганын тыва дылга хамаарыштыр ынган сорулгаларның күүези.

Шуулганның ажылының үе-е тыва дылдың үндезилек-Тываның дыл, литература аш төөгүнүн эртем-шин-институдунун дыл сектор баштайгы эргелекчизи сандр Пальмбахтың тө-үнгөн хүнүнден бээр 120 юнга тураскааткан эртем еренциязын эрттирер.

Эртем конференциязы ийи-яга ажилдаар. Бирги сек-фонетика, лексиколо-түрк болгаш урал-алтай арның шын бижилгезинге арыштыр сайгарылганы кы-ийги секцияга литература рыгларын, аас чогаалы, ура болгаш А.Пальмбахтың ырып каан эртем ажилда-айгарып чугаалажыр конференцияның ажылынга ири-биле Якутск, Ново-оск, Абакан, Красноярск, хоорайлардан 23 чагыг

Республиканың ырак-чоок булуңнарындан келген хүрең-хүрең шырайлар-лыг көдээ ишчилер Улусчу чогаадылга бажыңының олуттарын шыгырт долдур ээлеппенер. Көдээ ажил-агы ажилдакчыларының хүнүн демдеглээри-биле октябрь айның сөөлгү пят-ницазында оларның-биле болчаг шагын кылганы ол. Шынап-ла, чыылганнарның аразында кымнарны чок дээр: малчыннар, ивижилер, суггатчылар, таңныылдар, мал эмчилери, хоочуннар болгаш удуртукчулар дээш оон-даа өске.

Байырлыг хемчегниң эге-зинде республиканың көдээ ажил-агы адырының хөгжүл-дезиниң дугайында «Тыва 24» телеканалының белеткээн дириг чуруун-даа көргүстү. Улаштыр Тываның алдарлыг артистери ыры-самын бараалгатты. Оң соонда ТР-ниң көдээ ажил-агы сайыды Эртине Данзы-Белех байыр чедирип, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун чылыг сөстөрүн дамчыдып чугаалаан. Аңаа улай ТР-ниң Дээди Хуралының депутады Иван Чучев биле Хөй-ниити палатазының даргазы Хонук-оол Монгуш база байыр чедирип, мал кадарары — эң чымыштыг ажил, ону чүгле кызымаккай, ажилгыр-кежээ улус кылыр дээрзин онза-лады. Оон ыңай чыл санында оларның ажил-ижин демдегеп, үлүг-хуузу кириген мурнакчы-ларны шаңнап-мактап турар. Бо удаада база-ла Тываның бурунгаар хөгжүлдэинге идигни берип турар көдээ ишчилерни чоргаарал-биле адап, хүндүлел бижиктерни тывысты. Оларның саны арбын болган. Маңаа мен ырак, чоок булуңнардан келген чамдык көдээ ишчилерни болгаш мурнакчы ажил-агылыг кожуун-нарны таныштырарын кызыдып көрей.

Бистиң республикада аш-чем болбаазырадылганының сайзырап турары өөрүнчүг. Рос-сияның 85 регионнарының ара-зындан Тываның «Аржаан» сүт болбаазырадыр бүдүрүлгези болгаш «Сизим» ажил-агылы

бедик көргүзүлгери дээш хүлөр медальдарга төлөптүг бо-луп, хүндүлел бижиктер-биле шаңнаткылаан. Мал ажилдыг республикада оон-даа өске мын-дыг эки үре-түннелдиг Россия чергелиг делгелгелерге киржип шыдаар ажил-агылар бар.

Чылдың-на мал-маганга си-ген-ширбиил белеткээри-биле кожууннар аразында чарышты чорудуп турар. Бо чылын сиген кезилдезиниң белен эвес, чымыш-тыг ижинге Сүт-Хөл кожуун 25950 тонна мал чөмүн белеткээш, төлөптин көргүзүп, тиелекчи болган. Олар көдээге чугула херек трактор-биле шаңнаткан. Ажил-херзэнге үнелелди бергени дээш кожууннун чагырга даргазы Дайынчы Ондар өөрүп четтирген илередип, бодунун бодалын үлешти.

Көдээ ажил-агы хүнүн демдеглээни

ЫРАККЫ КАРА-ХӨЛ, МӨҢГҮН-ТАЙГА, ТОЖУДАН...

Шаңналдыг тыпсып турары.

— Баштай-ла көдээ ажил-агының бүгү ажилдакчыла-рынга байырлал-биле бодунун болгаш сүт-хөлчүлөрнүн өмүнээ-зинден байыр чедирип тур мен. Бистиң ажилывысты үнелээни дээш өөрүп тур бис. Бо ажилга кожууннун чону шупту идеп-кейлиин көргүскен, эр хейлер! Садыгжылар дүшкө чедир ажилдааш, оң соонда шупту сиген шөлдеринге дузалажып турган. Черле харын шупту демнежип кылган бис. 600 тонна сиген артыкшылдыг кылдыр бе-леткеттинген. Ону кожа-хөлбээ кожууннар садып болур бис.

Бо кожууннун соонда ий-ги черни Таңды кожуун чаа-лап алгаш, 50 муң рубль-биле шаңнаткан, а үш дугаарыга каа-хемчилер төлөптүг болуп, 30 муң рубльди алган. Тускай шаңнал

дээш 20 муң рубльди Тожу ко-жуунга тывыскан. Мындыг мур-накчылар одуруунда кирип ту-рар Каа-Хем кожууннун көдээ ажил-агы эргелелиниң даргазы Начын Монгуш ажил-херзэн кысказы-биле таныштыра-дыр.

— Каа-Хем кожуунда ни-итизи-биле бода болгаш шээр малдың саны 35 муң алып ту-рар. Ол ышкаш бистиң кожуун чыл санында эки түңнелдерлиг болгаш мурнакчыларның оду-руунда киргени өөрүнчүг. Бо бүгү эки үре-түннелдиг ажилга кожууннун чагырга даргазы Алексей Чалаан-оолдун кири-ген үлүг-хуузу улуг дээрзин демдеглэйн. Шынап-ла, аныяк удуртукчу-дур, ажилыга дыка кызымак киж.

(Уланчызы 2-ги арында). ➡

«ШЫН» — ТӨӨГҮЛҮГ СОЛУН

«Шын» солуннун 2018 чылдың чагыдылгасы Тываның бүгү почта салбырларында бо хүннерде чоруп турар. Ынчан-гаш «Шынны» үезинде чагыдып алырынче республиканың ырак-чоок булуңнарында чурттап турар хүндүлүг чонувусту, бижикчилеривисти, номчукчуларывысты кыйгырдывыс!

ПОЧТА ТАВАРЫШТЫР

Индекс	1 айда	3 айда	6 айда
11530 — хуу кижилерге	166,94	500,82	1001,64
31730 — организацияларга	176,94	530,82	1061,64

Чагыдылга-2018

РЕДАКЦИЯДАН БОТТАРЫ КЭЭП
АЛЫР КЫЛДЫР ЧАГЫДАР БОЛЗА

Индекс	1 айда	3 айда	6 айда
11530 — хуу кижилерге	96,00	288,00	576,00
31730 — организацияларга	120,00	360,00	720,00

Хүндүлүг чонувус! «Шын»
солунну үезинде чагыдып
номчуңар!

Байыр чедиришкени

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол Москвада ажил-агыйжы сургакчылаашкынының үезинде республиканың чурттагы чонун Көдээ ажил-агый болгаш болбаа-зырадылга үлетпүрүнүн ажилдакчыларының хүнүбиле байыр чедирген. Ол социал четкиде бодунуң арнында үлетпүр бүдүрүлгелер сайзырап турбуже көдээ ажил-агый амыдыралдың бирги дөзү, чөлөнгижи чораан, чоруур база артар, ол чокта өске чүү-даа болдунмас дээрзин демгелээн.

«Бистиң кижилер бүрүзүнүн ук-төөгүзү көдээ черде, малчын турлагларда болганда, бистер шупту аңаа хамаарылгалыг бис. 90 чылдарның эде тургустунушкун үезинде арткан бузундулардан чер ажил-агыйын катап демниг тургузуп шыдапканымыска өөрүп тур мен. Улуг салышкын кылган мал ажил-агыйы

ылап-ла чаа хевирниң аграр ажил-агыйының өзү болган. Республика мал саны-биле бодунуң шупту рекордтарын ашкан. Мал ажил-агыйының соон дарый, өске адырлар — үнүш өстүрер ажил-агый, сугарылга, уксаажыдылга ажилы, аш-чем үлетпүрлери сайзырап эгелээн. Бо хүнде көдээ ажил-агый бүдүрүлгелерин боттандыраарының дугайында эвес, а чаа шынарже, амгы үениң технологияларлыг улуг бүдүрүлгелерже шилчирииниң дугайында чугаа чоруп турар. Кол-ла чүүл — кижилер көдээ черниң сайзыраарына, аңаа амыдырап, ажилдап база чедишкенини чедип ап болурунга бүзүрээр. Көдээ ажил-ишчилерге, чер ажил-агыйының хоочуннарына ажилына, төрөөн чуртунга бердингени дээш мөгөөр-дир мен. Кадыкшылды болгаш аас-кежикти өг-бүлелериңерге күзедим» — деп байыр чедиришкенинде бижээн.

ЫРАККЫ КАРА-ХӨЛ, МӨҢГҮН-ТАЙГА, ТОЖУДАН...

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Шынап-ла, бо кожуунуң ажилын онзаалап болур. «Сизим» дээн ышкыш бүдүрүлгелериниң ажилы Россияда безин билдингирарган. Ооң-биле чергелештир Нелли Чамзының удуртуп турары «Аржаан» бүдүрүлгези база демдеглексенчиг. Бо бүдүрүлгө 2006 чылда тургустунган, бо хүнге чедир тура дүшпейн ажилдап турар. Сүтүг боттары савалааш, Би-Хем кожуунуң уруглар садтарында, эмнелгелеринде болгаш чоок-кавы суурларында барып дужаап турар. Он бир чылдың дургузунда ажилының үре-түннели көстүп, Россия деңгелинде үнүп турар ужуру-даа ол.

Оон ыңай хей чылдарда көдээ ажил-агыйга үлүүн кирип, ак сеткилдиг ажилдааны дээш Бай-Тайганың «Бай-Тал» бүдүрүлгезиниң хоочун суггачызы Владимир Хертек ТР-ниң көдээ ажил-агый яамызының Хүндүлел бижии-биле шаңнатты. Ол ышкыш бо шаңналга Мөң-

гүн-Тайганың «Малчын» бүдүрүлгезиниң аныяк малчыны Алдын-Чечек Ооржак төлөптиг болган. Бо-ла муракчаларының аразында ыраккы Тожудан «Шулун» ажил-агыйының ивижи Юрий Хунажык, Кызыл кожуундан Багыыр Монгуш олар база кирген.

Хоочун ивижи Юрий Ховалыгович тайга-сын ажилдыр Оо хемде иви малды уруу, күдээзибиле кады өстүрүп, кадарып турарлар. А Кур-Черден аныяк фермер Багыыр Каң-оолович суурунун чоогунда шээр болгаш бода малының баш санын көвүдөдир өстүрер сорулгалыг. Тываның кадыг-ширин агаар бойдузунга дадыгып калган, тос чүзүн малды малдап турар мындыг эрес-кежээ кижилер шаңнал-макталга төлөптиг болур ужурлуг-даа. Ол дээрже республиканың сайзыралына улуг идиг болгаш деткимче-дир.

Ася ТҮЛҮШ.
Чингис СААЯНЫҢ
тырттырган чуруу.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫҢ (ПАРЛАМЕНТИЗИНИҢ) ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) төлээзиниң — Тыва Республиканың Болчукчулар палатазының чанында квалификациялыг комиссияның кежигүнүнүн албан-дужаалын ээлээриниң мөөрейин чарлаарының дугайында

Тыва Республиканың 2003 чылдың декабрь 11-де «Тыва Республиканың девискээринде болчукчуларның ажил-чорудулгазы-биле холбашкан айтырыгларны башкаарының дугайында» №464 ДХ-1 Хоойлу-зунун 6 чүүлүгө дүүштүр Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) төлээзиниң — Тыва Республиканың Болчукчулар палатазының чанында квалификациялыг комиссияның кежигүнүнүн хостуг албан-дужаалын ээлээриниң мөөрейин чарлааш,

бо доктаалды хүлээп алган хүнден эгелеп 30 хонук дургузунда эрттирер.

2. Бо доктаалды республиканың «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарына парлаар, Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) албан езузунун сайтызынга кирир.

3. Бо доктаал ону хүлээп алган хүнден эгелеп күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) даргазы К. ДАВАА.
Кызыл хоорай
2017 чылдың октябрь 25
№ 1496 ДХД-II

«Российжи эрге-ажыктарны делегейниң улустар аразында айтырыгларга бурунгаарладыр чорукка хамааты ниитилел институттары-биле регионнарның ажилының дугайында» деп темага РФ-тиң субъектилериниң баштыңнарының ИХЯ-ның чанында чөвүлелиниң хуралын Россияның даштыкы херектер сайыды Сергей Лавров эрттирген. Хуралдың ажилына Тыва Республиканың Баштыңы Шолбан Кара-оол киришкен.

Чөвүлелдин 15 чыл ажилының дургузунда РФ-тиң улустар аразының болгаш даштыкы экономиктиг харылзааларын сайзырадыр база чогумчудар талазы-биле дээштиг механизм ажилдап кылдырган деп Даштыкы херектер яамызының удуртукчузу демдеглээн.

— Чугаалажып көрүп турар айтырыглар РФ-тиң субъектилериниң даштыкы партнерлар-биле кады ажилдажылгазына, российжи өөредилгени, орус дылды даштыкы чурттарга негиздиринге дорт хамаарылгалыг. Бистиң ажилдап кылган сүмелеривисти чурттуң удуртукчузу сайгарып көрүп, оларның үндезининге шийирлерни РФ-тиң Президентизи болгаш Россияның Чазак хүлээп ап турар. Оларны боттандыраары РФ-тиң делегейниң улустар аразында политиказынга даштыкы харылзааларны дээштиг болдурарына идиглиг — деп, Россияның даштыкы херектер сайыды чугаалаан.

Хуралдың тематиказының дугайында чугаалап тура, даштыкы чурттарда коллегалары-биле харылзааларны калбартырынга Россияның хамааты ниитилел институттарының сонуургалы бедип турарын Сергей Лавров демдеглээн. Ооң сестери-биле алырга, ИХЯ биле хей-ниити дипломатиязының аразында кады ажилдажылганың ажыктыг системасы амгы үеде тургустунган. Ажилы делегейниң улустар аразында харылзааларже угланган коммерциялыг эвес хей организациялар ооң составынче кирген.

— Бистиң партнерларымыстың аразында чазакты эвес организациялар тостуң ончук хирези — Москвада турар хей-ниити российжи организациялар. Делегейниң улустар аразының шөлдеринде регионнарның чазакты эвес организациялары шоолуг-ла көскүлөң эвес. Регионнарның коммерциялыг эвес организацияларын даштыкы чурттарга көвүдөдир — бистиң ниити сорулгавыс — деп, Сергей Лавров чугаалаан.

Кожаларымыс чурттарда, СНГ болгаш ЕЭС күрүнелеринде партнерлар-биле коммерциялыг эвес российжи организацияларны кады ажилдажылгазын хөгжүдери чугула сорулгаларның бирээзи деп сайыт чугаалаан. Төөгүнү мегелеп өскерттириниң, тураскаалдар-биле демиселдин айтырыгларынга база ол доктаагаш, Ада-чурттуң Улуг дайынының тураскаалдарын камгалап арттырырга кирип турар организациялар делгем деткимчени алыр ужурлуг деп айтыкан.

Тываның Баштыңының ажил-херэ

ТЫВАДА БОЛГАШ СИБИРЬДЕ БАР

— Делегейниң улустар аразының ареназынга Россияны бурунгаарладыр талазы-биле бистиң кады ажилдажылгавыска хамааты ниитилелдин ажилы байлакшып, улам-на дээштиг түңнелдерлиг болурунга бүзүрээр мен. Бо талазы-биле шупту-ла ажил-херектеринер бистиң яамының деткимчезин алыр — деп, Лавров демдеглээн.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол сайыттың көдүргөн темаларының сайгарылгазынга киришкен.

«Хүндүлүг Сергей Викторович, хүндүлүг коллегалар! Россияның Даштыкы херектер яамызының чанында Россия Федерациязының субъектилериниң баштыңнарының чөвүлелиниң ажилына Сибирь федералдыг округтуң чөвүлелиниң кежигүнү деңгелге кирип арганы бергени дээш өөрүп четтирдим — деп, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол чугаалаан. — Чүгле девискээр болгаш үлетпүр талазы-биле эвес, сагыш-сеткил культуразының күжү-биле Сибирь федералдыг округ Россияда эң улуг девискээрлерниң бирээзи. Чүгле чаңгыс Сибирь деп билишкенин безин Россияның билдингир брендизидир, а эрте-бурунгу сибирь сүлдө төөгүзү Сибирьниң миллион ажыг чурттакчыларын, 21 биче чоннарын каттыштырып келген. Хей националыг культураны, эрте-бурунгу езу-чаңчылдарны камгалап арттыраарының чөлөнгижи орус культура болуру чугаажок, чүге дээрже Сибирьни ээлеп алганының муң чылдарының арга-дуржулгазынга болгаш онзагай төөгүзүгө олар каттышкан. Сибирьниң чоннарының культураларын камгалап арттыраары болгаш чон бүрүзүнүн этнографтыг онзагайлыгы Россияның эки имиджиниң кол факторларының бирээзи».

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол делегей улустарын каттыштырып турар тыва хөөмей-сыгыттың онзагайынче кичээнгейни угландырып, республиканың культурлуг брендлериниң дугайында чугаалап берген.

«Бо онзагай уран чүүлү дипломаттар корпусу шинчилеп, тыва хөөмей-сыгытты культурлуг харылзаалар программа-

зынче кириерин күзээр-бис. Россияны хей-хөй чурттарга төлөпти-биле төлээ болур «Тыва Республика» хөөмейжилер эвилели», коммерциялыг эвес хей-ниити организация бисте бар. Биске кончук чугула ышкытыр, бүгү делегейни кайгат «Хүн-Хүртү», «Ят-Ха», «Ал» фольклор коллективтери даштыкы чурттарга идепкейлиг трольдап, күрүнө деткимче хереглевейн турар, ынчалза-Россияда олар ындыг-ла кон билдингир эвес».

Культурлуг, чогаадык ажил-чорудулгазын боттандырып турар коммерциялыг э 12 организация республика барын, Хамааты инициативалар деткимчезиниң чөвүлелериниң баштыңнарының чанында ажилдап турары Шолбан Кара-оол дыңнатка Хей-ниити организация бүрү бодунуң миссиязын күүседип турар. Тываның Моол болгаш КУР-биле харылзааларын регионнуң удуртукчузу аңа доктааган.

Даштыкы херектер яамызыга ажилының түңнелдерини дугайында Шолбан Кара-оол бодунуң блогунда мынчаа бижээн:

«Россияның бүгү делегей билдингир брендилерини санынга кирер ужурлуг хей-хөй чүүлдер Тывада болгаш Сибирьде бар. Чижээлээрже тыва хөөмей-сыгыт болгаш эрги орус езу-чаңчылдарны фольклору. Олар дээрже делегей чергелиг кончук билдингир уран чүүлдер-дир. Оларны кайгамчык улуг күжүн культурлуг дипломатияга делгем-биле чүге ажыглап болбас деп? РФ-тиң субъектилериниң баштыңнарының ИХЯ-ның чанында чөвүлелинге бо идеяны көдүрдүм. «Хүн-Хүртү»-де, «Ят-Ха»-да бистиң оолдарымыс даштыкы чурттарда эң улуг залдар долдуру көрүкчүлери чыып, делегей чергелиг улуг шаңналдарны чаалап ап турар-дыр! А оларның чедишкенин күрүнелер аразында харылзааларны садыглажышкындан багай эвес кылдыр тургузуп шыдаар «чымчак күш-түр».

АЧАЗЫНЫҢ ӨДЭЭН ЭЭЛЕП...

“Канчап билир, оолдарыбыздың кайы-бирээзи салгал дамчып, малчыннай бээрин” деп Амыр-Санааның ада-иези үзүрөп, идеген турган. Чажындан хой соондан кылаштап өскөн эрес-кежээ Амыр-Санаа авазы Сылдысмаа Таргыновнаның күзелин боттандырып, ада-иезиниң чымыштыг ажил-ижин уламчылаан.

“Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг” телевилелге кордакчы 3 өгүлөдөн чоннун чыыжына 26 арлыг Амыр-Санаа Кенен-биле 25 харлыг Ай-Белек сыгактың өг-бүлөзүн шилип турган. Олар 2 кыстыг, 1 оолдуг, уугулары Хандагайтыда “Чечек” уугулар садынче барып турар. Аймер оглу (1 хар 3 айлыг) ада-иезиниң чанында.

Аныяк малчыннар Хандагай-суурдан ырак эвесте Ховужук черде 6х7 дөрбелчин метр чыңалдыг бажыңны, кажаа-хораны төлөвилелдин негелдезин уугар тудуп алган. Тус черниң уугу суур – чаңгыс бүдүрүлгө генератор төлөвилелиниң 2015-жылдың киржикчизи Алим Тумат-“Хээлер” деп чазаныр цегинге турган соңгаларны бажыңында турган.

Амыр-Санааның ада-иези Ховужук деп черниң, Ай-Белектин ада-иези Солчурнуң Бора-Шай деп черниң малчыннары. Аныяк малчыннар бичиизинден тура мал-маган ажилына ижиккен болгаш, өгбелериниң чымыштыг ажилын эки билерлер. Кышты хүр-менди ажары-биле 12

Аныяк малчыннар 200 хойну кожуунун муңчу малчыны Владимир Намбар-оолович Монгуш дамчыдып берген. Оларның дагыныкчызы көдээ ажил-агыйның хоочуну Маадыр Балчырович Сат. Ийи чүс хоюндан аңгыда аныяк малчынның авазының 6 инээ, 6 кыс бызаазы, хой кадарар

Ай-Белек Донгак биле Амыр-Санаа Кенен-оол ажы-төлү-биле.

тонна сигенни белеткеп алган. Малының чылгаар дузу белең. Сугат талазы-биле байдал база таарымчалыг, кыштагдан ырак эвесте Улаатай-Хем агып чыдар.

кара аскыр ады бар.

Кыштагга Амыр-Санааның авазы уругларына өмөк-дөмөк болуп, дузазын көргүзүп, арга-сүмезин кадып турар. “Оглум

Красноярскиниң саң-хөө колледжинге экономист мергежилди чедип алган соонда, найысылалче ажилдаарын сүмелээримге: “Ачамның арттырып берген адын каап шыдаас мен” — дээрге, иштимде аажок өөрдүм. Бо чылын ажы-төлүм “Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг” деп төлөвилелдин киржикчилери болганын чор-гаарланыр-дыр мен. Улаатай-Хемни дургаар аныяк малчыннар көүдөп турарына сеткилимниң ханызындан өөрүп тур мен. Аныяктарга аажок эки төлөвилелдир. Хойлуг кижжи каас-даа, тодуг-даа болур болгай” — деп, кырган-ава чугаалады.

Ажы-амыдыралына херек «УАЗ» маркалыг автомашина малчыннарга бараан болурунга кезээде белең. Ырак эвесте «Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг» төлөвилелдин 2016 чылда киржикчилериниң кудуундан суглаарда-даа машиназын мунуптар. Электр чырыын генератор хандырып турар. Кажаа-хорая, бажың тударына аныяк өг-бүлениң боттарының күжү-биле садып алган пилорамазы дыка ажыктыг. Кыштагы тударына аныяктарның дөргүл-терели, өвүржүлөр бир демин көргүзүп, дузалашкан.

ӨГБЕЛЕРНИҢ АЖЫЛ-ИЖИ

Аныяк малчыннардан ырак эвесте Ожук деп черде шээр, бода малын Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг” телевилелдин 2016 чылдың киржикчилери Чоргаар биле Азиямаа Кууларлар малдап турар. Олар 200 баш төрүүр ойга онааштыр 142 хураанны онча-менди дорук-уруп алган. Келир чылын 100 баш хураанны алыр орулгалыг.

Кыштаанда 20 тонна сигенни ртүп эккеп алган. Мал чемин ү-биле белеткеп алырга, маганның деңгели эки бодээрзин Чоргаар чугаала-Кууларларның өг-бүлөзи 3 плуг: ийизи школа назылыг, иери “Чечек” уруглар садын-арып турар. Шээр малдан да 14 бода мал (8 саар инек), айт бар.

Элээди үезинде кырган ада-иниң хоюн кадарып чорааш, кыштааның турар чери таа-чалыг деп эскерип турганын аар чугаалады.

Хой кидин түлүк төрүп турар

үеде кажаадан үнери барык болдунмас, дүне-даа, хүндүс-даа ында турар. Отка кире берген хураганнарда сигенни бээр, сугну ижиртир, суланы чиртир, чылгаар дузу бээр дээш, ажил черле төнмөс” — деп, Азиямаа чугаалаар.

Чоргаар биле Азиямаа уктуг малчыннар. Бо хүнде оларның кыштаанда чырык чок. Тус черниң чагыргазы бо айтырыгны хүн батареялары-биле шиитпир-лээр деп турар. Малды чылдың дөрт эргилдезинде, дыштаныр шөлээ чок кадарарына чүгле эрес-кежээ, кызымак кижилер тааржыр. Малды семиртири-биле малчын кижжи турлаг-хонаштарны эргий көжүп, хонган черинге кажаа-хоразын тудуп, өөн өглээр, мал чеминге сиген-ширбиилди белеткээр – ажил-ла хөй. Хандагайтының малчынна-ры бурунгаар көрүштүг, мергежи-линге бердинген аныяктар-дыр деп билдим.

Бо чылын Өвүр кожуундан

«Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг» губернатор төлөвилелинге Хандагайтыдан Амыр-Санаа Кенен-оол, Солчурдан Чаяна Донгак, Саглыдан Ай-оол Донгак, Дус-Дагдан Айхана Монгуш, Чаа-Су-

урдан Эрес Тумат, Сарыг-Хөлдөн Эрес Куулар оларны чоннун чыыштарына шилээр.

Шончалай ХОВАЛЫГ.
Авторнун тырттырган чуруктары.

Азиямаа биле Чоргаар Кууларлар.

Прокурор хыналдазы

АЙЫЛ ЧОК
ЧОРУН
ХАНДЫРАР

Кожуун прокуратуразы ижилерниң массалы-бичыглыр объектилериниң рроризмге удур камгала-нын хандыларынче углан-ин хоойлу-дүрүмнерни ижиткан чоруктарны то-ираткан.

Ываа Республиканың Чөөн-ник кожуунунун прокура-зы хөй-ниити, политиктиг, итчу, культура хемчегле-эрттирер объектилерниң аш кижилерниң масса-биле чыглыр өске-даа скээрлериниң терроризм-ур камгалалын база айы-ок чоруун сагып турарын ан.

Культура албан черлери – Чадаананың Культура бажы-ны болгаш көдээ культура бажыңнары терроризмге удур хемчеглерни чогуур деңгелге күүсетпейн турарын илереткен. Россия Федерациязының Ча-зааның 2017 чылдың февраль 11-ниң № 176 доктаалының негелдезин хажыдып, кижилерниң массалы-биле чы-глыр объектилеринде айыл чок чоруктуң паспорттарын тывыспаан.

Чадаананың болгаш му-ниципалдыг тургузугларның культура бажыңнары чурттакчы чоннун хөйү-биле чыглыр об-ектилер болуп турар. Ынчан-гаш Чөөн-Хемчик кожуунун 13 Культура бажыңының удуртук-чуларына прокуратура хоойлу-ну хажыткан четпестерни эдер талазы-биле сагындырылганын

кирген.

Чойгана КУУЛАР,
Чөөн-Хемчик кожуунунун прокурорунун дузалакчызы.

БОКТУ АШТААН

Өвүр кожуунун Хан-дагайты биле Солчурнуң девискээринде оваалай чыгдыгдан боктарны тус черниң эрге-чагыргазы аш-тап арыглаар кылдыр ко-жуун прокуратуразы суд таварыштыр чедип алган.

Тыва Республиканың Өвүр кожуунунун прокуратуразы ниити херегелдин болгаш бүдүрүлгө артынчыларының дугайында хоойлу-дүрүмнерниң күүселдезин хынаан. Хандагай-ты биле Солчурнуң девискээ-ринде оваалай чыгдыгдан хөй хемчээлдиг бок барын прокурор

хыналдазы илереткен.

2003 чылдың октябрь 6-да «Россия Федерациязында тус чер бот-башкарылганын ор-ганизаастаарының ниити чүүлде-риниң дугайында» № 131-ФХ Федералдыг хоойлунун 15 чүүлүн езугаар чоннун үндүрүп төккен болгаш бүдүрүлгө артынчыларын чыыр, сөөртүр ажилдарны органи-заастаары муниципалдыг районнун эрге-байдалына хамааржыр.

Кожуунун прокуратуразы чыылган бокту тус черниң эрге-чагыргазы аштап арыгладыр кылдыр негелдени Өвүрнүн кожуун судунче чоруткан.

Прокурорнун негелдезин Өвүрнүн кожуун суду хандырган түңнелинде кожуун чагыргазы сумуларның девискээринде чыыл-ган боктарны аштап арыглаткан.

Надежда ДОНГАК,
Өвүр кожуунунун прокурору.

Күрүне ажылы

НЕГЕЛДЕНИ
ЧИИГЕТКЕН

Президент Владимир Пу-тин күрүне органнарында ажилдарже хүлээп алыш-кында стажка хамаарыш-тыр негелдени чиигедир дугайында Чарлыкка атты салган.

Дээди өөредилге черлеринге эки өөренип турган аныяктарга күрүне ажил-албанынче ки-рери болгаш аңаа бурунгаар депшири чиик апаар. Прези-дент бодунун бо Чарлы-биле күрүнениң федералдыг хамааты албан-дужаалына ажилдаар дээн кордакчыларга эргежок чугула стажка хамаарыштыр квалификастыг негелделерге өскерилгелерни кириген.

Мооң мурнунда бедик ал-бан-дужаалче кирип турар кан-дидаттарга күрүне албанынча алды, харын-даа тускай мер-гежил аайы-биле чеди чылдан эвээш эвес стаж негеттинер турган болза, ам ол хуусааны дөрт чылга кызырган. Күрүне албанының кол албан-дужаа-лынче кордакчыларның стажын-га негелдени дөрт чылдан ийи чылга чедир бадырган. А яамы-лар болгаш ведомстволарда башкарыкчы, улуг болгаш биче албан-дужаалдарже стаж хе-рекчок. Мурнунда болза, башка-рыкчы албан-дужаал элээрде, күрүне албанына ийиден эвээш эвес, харын-даа тускай мерге-жил аайы-биле дөртөн эвээш эвес чыл ишинде ажилдаар уjurлуг турган.

Дээди өөредилге черин кызыл диплом-биле доосканнарның күрүне ажылына кирип алыр аргазы улуг. Хамааты албанын-га бир чыл ажилдаан стажтыг болза, диплом алган үезинден эгелээш үш чыл дургузунда бедик албан-дужаалга кирип ал болур. «Тергилер» мурнуку үелерде бир-ле яамыда азы албан черинде чүгле башкарык-чы албан-дужаалдарже кордап болур турган болза, ам олар кол олуттарны-даа ээлеп болур апаар. Өскээр чугаалаарга, дээ-ди өөредилге чериниң кызыл дипломнуг доозукчузу күрүне албанынче кирген соонда, бир чыл болгаш-даа начальник ал-бан-дужаалче депшип болур.

Күрүне албанынче хүлээп алышкында стажка негел-делерни чиигеткени аныяк специалистерге улуг идегелди бээр, чүге дизе эргиде турган кызыгаарлаашкыннары ол чайладып турар деп Политик-тиг социология институтунун директору Вячеслав Смирнов тайылбырлап турар.

«Российская газета»
солундан.

Чалгын, чакна болуп чор

Ажылче – тыва хептиг

ДЫЛЫМ – ЧОРГААРАЛЫМ

Чер-чурту – ыдыктыг, төрөл чону – буянныг, төрзэн дылы – чоргаарал. Кижичурттуг, төрөл-чоннуг, төрзэн дылдыг болур. Өскен черим Мөңгүн-Тайга кожууну. Төрзэн черимге, төрөл чонумга чоргаарланып чоруур мен. Эң кол чоргааранчыг чүүл – кожуунуну улуг-биче чонуну ада-өгбелеринден салгалдамчып келген тыва дылынга кандыг-даа холуксаа чокка арыг чугаалажыры болур.

Бистиң кожуунуус Моол Республика-биле кызыгаарлажып чыдар болгаш, 1950 чылдың ортан үезинге чедир мал өстүрүп, азырап чораан тыва араттар (ол үеде кызыгаар чагыларын, диндектерин тургуспаан турган) моол, казах малчыннар-биле кыш, чай чок кады-кожа чурттап чорааннар. Моолдар-биле кожа-хелбээ чурттап чораан өгбелеривистиң чамдызы моол дылга арыг чугаалаар турган. Оларның ажы-төлү, уйнуктары тыва дылынга арыг чугаалаар болгай. Тыва дылды өске дылга холуп хайнактавас деп чүве ол-дур ийин.

Тыва дылдың шинчилекчилери, эртемденнер Мөңгүн-Тайга кожуунуну чону тыва дылды билири болгаш чугаалаарының ары-биле Тывада бирги одуругда деп үнелелди берген. Ол черле чөптүг. Аңаа чоргаарланып чоруур бис. Бо хүнде уруглар садтарында чаш уруглар-даа, школада өөреникчилер-даа, амгы үениң аныяктары-даа боттарының төрзэн дылынга чугаалажып, харылзажып турарына өөрүвес аргажок. Школа-

ларда болгаш уруглар садтарын-да орус болгаш англи дылдарны бичии уруглар өөренип турар. Оларның аразында орус, англи дылдарны кончуг эки шингээди ап турарлары хей, ынчалза-даа олар төрзэн дылын өске дылдар-биле холувайн, тыва дылынга арыг чугаалаар. Олар тыва дылынга чоргаарланыр болгаш кажан-даа, канчап-даа төрзэн дылын утпастар.

Тыва дылдың дарганы, канакчызы Долчуң Баазаңовна Хертек – РФ-тиң болгаш ТР-ниң улус өөредилгезиниң тергини, алдарлыг ажылдакчы. Мугур-Аксы ортумак школазының тыва дыл болгаш чогаал башкызы. Бежен ажыг чылдар дургузунда чүс-чүс өөреникчилерни төрзэн дылынга өөреткен, эртемнерниң делгем оруунче үдеп каан хүндүткелдиг башкывыс. Ооң хей санныг өөреникчилериниң аразында кандыг-даа алдар-аттыг улус бар. Хоочун башкывысты кезээде чылы-биле сактып чоруур бис. Ол бо хүннерде-даа байлак арга-дуржулгазын аныяк башкыларга дамчыдып, ажыктыг сүмезин берип чоруур.

Долчуң Баазаңовнаның өөреникчилериниң аразында бо хүннерде боттарының чогаалдыкчы болгаш уран талантызы-биле чонунга бараан болуп чоруур журналистер, чогаалчылар, шүлүкчүлөр эвээш эвес. Россияның журналистер эвилелиниң кежигүнү, хоочун журналист, шүлүкчү Даңгыт Чыдым, Россияның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү, шүлүкчү Зоя Донгак, Россияның журналистер эвилелиниң кежигүнү, чогаалчы Лидия Иргит, салым-

чаянның шүлүкчү Галина Мунзук олар башкызының канчап, быжыглап каан тыва дылын алдаржыдып, делгередип чоруурлар.

Тыва дыл чүгле ыры-шүлүктө эвес, тыва кижиниң каргыраа, сыгыт-хөөмейинде база чаңгыланып, улам чараш хөөн кирип чоруур деп бодаар мен. Бир эвес тыва дыл чок болза каргыраа, сыгыт-хөөмей аянның, чараш хөөн кирбес-тир ийин.

“Хөөмейим кагбас-ла мен
Хөмге суккаш, чүктеп

аар мен.
Каргыраамны кагбас-ла мен
Хапка суккаш, чүктеп

аар мен” — деп, Тываның улустуң хөөмей-жилери Геннадий Тумат, Коңгар-оол Ондар, Кайгал-оол Ховалыг, Алдын-оол Севек олар төрзэн Тывазын, төрөл-чонун, төрзэн дылын Америка, Азия, Европа чурттарына сыгыт-хөөмей, каргыраа-биле алдаржыткан болгай. Тыва дылывыстың ол чурттарга чаңгыланып тарааны ол. Моон-даа соңгаар төрзэн дылывыс делегей чергелиг улам күштүг чаңгыланып, диңмиттелир дээрзинге бүзүрээр мен.

ТР-ниң Баштыңы Ш.В. Кара-оолдун Чарлы-биле ноябрь 1-ни чылдың-на “Тыва дыл” хүнү кылдыр чарлаан. Чарлыкты үндүргени кончуг чүүлүг болгаш үезинде болган. Чон ону кончуг деткип турар. Тыва дылдың моон соңгаар сайзыраарына улуг идиг болуру чугаажок.

2017 чылдың октябрь 21-де үнген 124 дугаарлыг «Шын» солунда “Ажылче – тыва хептиг” деп саналга хамаарыштыр амы-хууда бодалымны илередип көрейин.

Ийе, ТР-ниң Баштыңы Ш.В.

Кара-оолдун бодунуң чону дээш, национал культуразы, чаңчылы, төрзэн дылы дээш сагыжы азырп, бо айтырыгны көдүрүп турарын эки деп көрдүм. Тыва дылды моон соңгаар канчап сайзырадыр деп ханы бодап сиңген санал-дыр деп билдим. Мен ол саналды деткип, каттыжып тур мен. Ноябрь 1-ниң хүнүн демдегледип эрттирерде, чүгле эртем-практиктиг номчулгалар, конференциялар, ужуражылгалар-биле кызыгаарланмайн, национал идик-хевин кеткеш, культура одагларына, спортчу шөлдерге хей чонну кириштирип тургаш, демдегледип эрттирерин өөренип көрзе кандыгыл?

Ылаңгыя кожууннар, сумулар төптөринге ындыг хевирлиг хемчеглерни эрттирери берге эвес болгу дег. Ол бүгү хемчеглер чүгле төрзэн дылга, тыва идик-хептиг эрткен турары күзенчиг. Национал хептиг ажылче үнеринге хамаарыштыр: кандыг-бир албан-организация чери, кожуун чагыргазы-даа дижик, коллективтиң хуралын чыгаш, кварталдың бир неделязын азы ийи-бир хүнүн-даа болза шилип алгаш, национал хептиг ажылдарының хүннери кылдыр иитпирлеп ап-даа болгай-ла. Ол хүн чүгле арыг тыва дылга чугаалажыр. А бокталган, хайнак сөстөрнүң херээ чок!

Хирлиг-оол КОҢГАР,
күш-ажылдың хоочуну.

“Шын” солун моол дылдан, моол үжүк-бижикте адырылга-ла, тыва дылды болгаш үжүк-бижикти непередиринге, хөжүдеринге көскү үлүүн киригеш, ол буянның үлүзү ам-даа уламчылавышаан. Ооң бадаткалы тыва дылынга ынактарның материалдары болгаш “Шынның” ажылдакчызы чорга Чооду Кара-Күскөниң “Тыва лажылыңарам, тываларым!” дээн кыйгырымы. Бо кыйгырыгдан чамды кезектерни бөгүн силер бараалгаттывыс, чогу бодалыңар чүл, эргим номчукчу?

ЭҢ-НЕ ДЭЭДИ
ЭРТИНЕВИС

Орус дылдың күчүзү де-легейге билдингир. Ынчалза-даа бистиң тыва дылывысты байлаа, эптии болгаш эргелик база чымчаа, чигези болгаш тодазы, чиди болгаш ылаттык база кайгамчык. Тыва дылы биле эжиңни эргеледип-даа дайзыныңны далдыр берип-даа шыдаар сен. Ол чүгле бодундан дылдың ханы билиринден, канчаар ажылгаарыңдан хамааржыр. Тыва дылывыс – бистиң езулуг чепсээвис, эң дээди эртиневис-тир. Ынчангаш тыва дылывысты алган, алдаржыдып ырлап, шүлүктөп чоруунуңар.

ТЫНЫЖЫВЫС,
ТЫНЫВЫС ОЛ

Эртинелер бисте элбек. Эргек базып, санап четпес. Эң-не дээди тостуң бири – Эргим тыва дылывыс бо.

Тыва дылга өртектурбас, Тыныжывыс, тынывыс ол. Тываларны тыва кылган Тывызыксыг хуулгазын ол.

«Тыва» деп дыл турбаан болза, Тывалар-даа турбас ийик.

Тыва дылывыс чоорту уттундура бербезин деп бодаар болзувусса, ону бөдүүнчүдери чугула деп санаар мен. Хей дефистер ажылгаарын соксадыр, чамдык бижики демдектерин шыңгы өскерттир база бок сөстөрни арыглаар.

Тыва дылдың орфографтыг словарьнда (1967 ч.) дефистеп бижиир сөстөрни санаарга, 1300 ажыг. Эртемден А.Ч. Кунаа: «... мен дефистоманияга киришпээн мен. Ам шуут кезээлеп барды. Кажан-на ийик бир шагда «дешти» бээр үе келир...» деп чугаалаан. Ынчаза-даа ол үе ам-даа келбээн, бо айтырыгны кым-даа көдүрбээн.

Чон аразында аас чогаалының непередикчилери тоолчулар, ыраажылар, тывызык ыдар, дүрген чугаалаар болгаш өске-даа чечен-мерген кижилеривис аяннаштырар дээш эжеш сөстөрни хөйү-биле ажыглап чораан. Ажыы-биле чугаалаарга, чиңгине тыва сөстөрнүң чанында чаңгы-биле дөмей апарган сөстөр көвүдээн. Ол сөстөрни орфографтыг словарьда кирип, дүрүмчүдүп каанын кижичуут кайгап-ла ханмас.

Орфографтыг словарьны чыып тургузуп турар үеде бо

ажылды партия обкому шыңгы контрольга алган турганы чугаажок. Үстүндөн ыйышкын, эртемденнерниң ажылынга холгаарлашкын турганы чугаажок. Словарже ол-бо сөстөрни немей кириңер деп дорт айтып-даа турган чадавас. Чүге дээрсе сөстүң чиге утказынга дүүшпес нарын сөстөрни хөйү-биле кириңер. Аңаа немей Н.М. Ондар “Парные слова в тувинском языке” (“Тыва дылда эжеш сөстөр” деп эртем ажылында дефистерни улам непередип каапкан).

Тыва дылды бөдүүнчүдери деп чүл? Тыва дылды бөдүүнчүдөр дугайында айтырыгны эң-не баштай профессор А.Пальмбах студентилеринге чугаалап чораан. Чүл ол? Бирээде, нарын сөстөрни бөдүүнчүдөр. Ийиде, кара чугаа сөстөрнүң литературлуг дылга ажыглавас. Бижики демдектериниң ажыглалын чурумчудар.

Бодалымны чижектерге көргүзүп, кысказы-биле бижириң оралдажып көрейин. Нарын сөс бооп каттыжып турар сөстөрнүң утказын барымдаалап, чүгле чаңгызын ажыглаза кандыгыл? Чижээлээрге, 1. *Дүш-түл*. Түл (уйгур), түл (сах). Ол чоннарның дылдарында дүш дээн уткалыг. Ынчангаш дүш деп чараш

тыва сөзүвүстү түл деп сөстен аңгылап алзывысса, утказы черле кызгадавас.

Ийиде, *мал-маган* деп сөс бар-дыр. Моол дылда *махан* – эът (мясо) дээн уткалыг. Моол сөс кожуп ап, дылывысты дорамчылай бербейн, *мал* деп хүндүлөп бижики чоруулуңар. А тыва кижиниң эң чоок өңнүү, дузалакчызы эът эдин *маган* деп адаар кылдыр дүрүмчүдүп алза ажырбас деп санаар мен.

Өөрүшкү-маңнай деп сөстү көрээлиңер. Кайызы-даа өөрүшкү, кежик дээн уткалыг сөстөрдир. Домактың утказын көрүп чүгле чаңгызын ажыглаза эптиг. Иелдирзин ажыглаан таварылгада дефистен хостаар.

Өг-бүлө (семья). *Өг* – чурттаар оран-сава. *Бүлө* (семья) деп бижики, бо сөстүң буруңгу чиңгине утказын дедир эгидер. Ынчаарга ак-ук, инек-анак, кижикажы, ном-нам... чижектиг чаңгы сөстөрни литературлуг дылга шуут ажыглаан херээ чок.

Алгыш-йөрзэл. Амгы үениң хамнарында *калгыш* деп термин чок. Алганыг, хам алганы деп билишкыннер бар. Алгыш-кырыш (ссора, перебранка, брань, ругань). Алганыг (благословение, напутствие). Йөрзэл деп чараш тыва сөзүвүстү алгыш-кырыш-

тан чарып алганы-ла дээр. Шын чугаалаар болза, хамның алгыш-йөрзэлдери эвес, хамның йөрзэлдери болур ужурулуг.

Арга-арыг (пес). Даглар аразында арганы өзен дээр. Адыр чоогада арганы *дөргүн*, хем унунда кызаада арганы *боом* дээр. Кадыр, берт дагда арганы *каскак*, дагда калбак арганы *эзим*, сында арганы *аьрга* дээр. Ниитилешкек ады *аьрга* (пес) дээр. «Аьрга кирген кижичаат дайнаар» деп үлегер домакта ышкаш, чаңгыс *аьрга* деп сөстү ажыглаар.

Аас-кежик, арын-нүүр, күш-культура, даг-дүгү... чижектиг сөстөрни биче сектен хостаар: баш дүгү, даг дүгү, хой дүгү; ие кежи, аас кежи; кижичууру, арын нүүрү, чугаа культуразы, күш культуразы дээш өске-даа.

Дөмей азы чоок уткалыг сөстөрдөн тургустунган тускайлаңутканы илереткен сөстөр домакка кожа чорза, биче сек-биле аңгылаар. Чижээ: Бо чылын час орай дүшкен *оьт*, *сиген* шоолуг үнмээн. Уругларывыс өзе берген *ажык*, *дуза* кадары шору болган.

Харылзашкак уткалыг сөстөрнүң каттышканындан тургустунган сөстөр домакка кожа чорза, биче сек-биле аңгылаар. Чижээ: Аьргага чоруурга, оонка будуктар *карак*, кулак *дежил* казар. Хоочунуң кылган, туткан ажылдары арбын.

Харылзашкак уткалыг сөстөрнүң кыска каттышканындан тургустунган нарын сөстөр домакка кожа чорза, оларны дефистеп бижиир. Школавыста өөредилге-кижизидилгелги ажылдар бедик деңгелде. Эртем-техниктиг, ниитилел-политиктиг, эртем-депшилгелги, идий-политиктиг... дээш өске-даа.

Ынчаарга буян-кежик, мөзү-шынар, мөзү-бүдүш, ужу-дуза чижектиг нарын сөстөривис бар. Эгезинде нарын сөсте чугаа болза буян дугайында чоруп турар. Ынчангаш буяны *кежиктиг* деп бижиир. *Мөзү* дугайында чугаалап тура, мөзүзү *бүдүштүг* азы мөзү-шынарлыг дээрнүң орнуна *мөзүзү шынарлыг* деп чугаалаарга, чиге болгу дег. Амгы үеде харын уттундуруп бар чыдары ол-дур, шаанда улуг улустарыныс ынчаар чугаалажыр турган.

БӨДҮҮНЧҮТСЕ

сен, тыва дылым!

«Тыва» деп чурт, тыва бижик тывалас-даа турган ийик.

«Эртин» дээр сөс-даа база эртен черден төрүттүмүн. Эртинелер аттары-даа, эртен чипес тыва дыл бо.

Эртен, бижик, чугаалажыр, аныкшыжар чепсээвис бо. Эртен болза, дайзынны-даа эртен шааптар докпаавыс бо.

Эртен чок болза, хөөмей-сыгыт эртен чарларга чаңгыланмас. Эртен тыва дылывыс ам — эртен дээди Эртиневис!

КАМНЫГ БОЛУУЛ

Сандыг-даа кижинин нациязы өнөрүнөн эвес, а төрзэн ндан тодараттынар. Дыл-хире бедик үнени орус слоготууларын бирээзи Владимир Даль берген. А «Сестер» — сестерни шын аарын, оларнын хевирлерин тургузарын, шын чугаа-шын бижирин айткан дур. Ол дүрүмнү орус чон кыргыч чок, ол дылдың өскерилге чок байып, улам турарынн ужурунда. «Сестер» (Сергей Иван-1900-1964-ж.) словарь база турар. Ол словарь 1949 баштай үнгөш, 20 ажыг өмөлдөй парлаттыган, 10 муң чоокшулай берген. Ол дылдың орфографтыг «Сестер» 1947 чылда 5913 сөстүг үнгөн.

«Сестер» 1990-жылда чедир словарьлар-нын негелдези шыңгы. Кижини бүрүзү каш-даа алыг, столдан ыратпас. үнгөн санында оон сай-зын ыялап-ла кылыр, шын кижинин азы шын эвес кижинин сестерни кара-рага азып каар — көскү турар. Эртен-шинчилел дундан ай санында бир

кижини чалаар — бижик, дыл бол-гаш сөс сайгарылгазы кылыр. Ынчан солуннар номчукчуларга өөредилге чепсээ болуп турган, частырыг чок, сөс-домаа аяныг.

База бир харааданчыг бол-гаш ыядынчыг частырыгыс — Ада-чурт дайынынга Улуг Тиелелгевистиң 65 чыл оюн-да, 2010 чылдың май 9-та, най-сылалывыстың кончуг хөл-дүг черинге ажиткан турас-каалывыстың кол бижик. Улуг мемориалдың дөрүндө чалбыра-ашталган Мөңгө Оттун чанында бедзэн ханада «Төрзэн чуртувус» дээр сөзүвүстү «Төрзэн чуртувус» кылдыр сиилбээн болдувус. Көскүзү аажок, телефото-чур-тарга, дамчыдылгаларга, шууш-кан чонга дыка эпчок. Ыдыктыг черивис ындыг болган-дыр-ла.

«Тыва дыл», 3 класс, 1980 ч.: «Салгын серииткедип турган». «Серииткедип» дээни ол боор оң. «Арга ногаан хевин кедипте берген». Мону «кедипкен» деп «очулдурза» чүүлдүг.

«Шын», 14.07.2007 ч. «Июнь 15 — ТР-ның өрт камгалакчылары-нын хүнү». Ам ол хай-халапты шуут-ла камгалап, байырлап турар апарган бис бе? Арта-ла, «ТР-ниң Дээди Хуралының 1996 чылдың май 30-де үнгөн № 581 доктаалын езугаар». А бо тыва эге школаның тыва өөредилге номнарын көрүңер даан, ында «дойду», «кадык» дивээн, «попу-гай», «каша» деп орустаан. Тыва дылывысты, шынап-ла, чок кы-лырывыс ол бе? «Башкы», № 1, 2007, ар. 88, ХКУ, Е.Г. Кызласов: «Динамические процессы урба-низации в XX веке унесли 600 языков мира». «А тувинский язык старательно уничтожается сами-ми, причем самыми грамотными тувинцами-интеллектуалами» деп бижээн. Коргунчуун!

ОРТА БИЖИИЛ!

Бистер, тыва улуска-ла аан, Биживиске өштүг бис бе? «Ө-нү, «ү-нү, «ң-ны чүге өргэвисче чагдатпас бис?

Үш-ле борбак үжүүвүстү Үеннеп-ле турар-дыр бис. Кончуувусту, багывысты Компьютерге шамнаар-дыр бис.

«Оннук» деп сөс — компьютерде, Ону чүү деп «очулдурал»? Баажызы кайда ирги, Бажым ыжып пат-ла ор мен.

Орта бижээн турган болза, «Оннук» эвес, «өңнүк» дээр-дир. Ону чазыг дивес-тир бис, Орус үжүүн этпес-тир бис.

«Оовус» дээрге (Оо, өршээ!), Ойзу адаан моовус эвес, «Өөвүс» дээрге тывалавайн Өскээр бижээн сөзүвүс-түр.

Амаан, черле канчаар чон бис, Анаа көрүп орар бис бе? «Н-ны, «Ө-нү, «Ү-нү ам-даа Ыялап-ла чоруур бис бе?

Хостурган үш үжүүвүстү Компьютерлеп алылаам, че. Оон соонда оларны бис Орустаавал, орта бижиил!

ЧИҢГИНЕЗИ ЧУГУЛА

«Учитель» деп сөстү бис «башкы» деп очулдуруп турар бис. Ону шын чүве дээш, бар-ла шаавыс-биле маргыжар, бажы-высты үзе шаптырарында-даа белен бис. А херек кырында ындыг эвес, «учитель» дээрге «башкы» дивээн: «учить» — «өөредир», ындыг болганда «учитель» — «өөредикчи».

1950 чылдарга чедир бис, амгы хоочуннар, башкыларывыс-ты «башкы» дивес, «өөредикчи» дээр турдувус. Ону ам-даа ут-паан бис, парлалгадан база көрүңер. Чижээлээрге, алдар-жаан мөгевис Ондар Сүүр-оол 1949 чылдың март 6-дагы «Сыл-дысчыгашка» В. Комбуй-оол 6 класстың өөредикчизи (башкы-зы) дээрзин айткан. ТКУ-нун

башкызы С. Чоксум 1947 чылдың апрель 27-деги «Сылдысчыгаш-ка» «Кызылдың № 2 школарының өөредикчизи Саңгы-Бадыраа» деп бижээн. Шаанда Кунгуртугга башкылап турган улуг чогаалчы-выс Кызыл-Эник Кудажы «Тере-Хөл сургуулдары мени «башкы» дивес, «өөредикчи» дээр» деп сактыышкынны арттырган.

«Башкы» — сарыг шажыннын ыдыктыг сөзү. Ону дыңнаан азы Башкыны көргөн кижини ийи холун тейлей туткаш, дораан-на чүдүп эгелээр. Чүдүкчү ки-жилер Башкыны Бурган дег хүндүлээр. Ынчангаш школа-чылар өөредир улусту «башкы» дээрин коммунисттик партия хорааш, «өөредикчи» дээр сөстү непередип турган. «өөредикчи» дээри шын, чөп-даа болза, амыдыралдың айтышкыны өске болган.

Анаа-ла ажыглаваастай бер-ген сестеривис дыка хөй. Ынчап чоруп-чоруп, чогум сестерни уттуп, шуут билбес болу бер-геш, оларнын орнунга чогумча чок сестер чогаадыр ужурга таваржып тур бис. Чижээлээрге, Кызыл-Эник Кудажы 2005 чылда-ла «Шына» мынча дээр: «Субур-ганны көк тывалар Саска деп адаарын шажын-чүдүлгелиг-даа, анаа-даа кижилерге ай-тып, сүмелеп тур мен. «Субур-ган» тыва эвес сөс-түр, тыва сөстүн ийи ажык үннеринин аразынга «б» турбас, ыялап-ла «в» турар. Субурганны тыва-лап Саска дээр төөгү тала-зы-биле черле шын болур». Ону «Тыва дылдың орфографтыг словарьнда» (ар. 238), шынап-ла, «Саска» деп айткан. Ынчап-ла-даа бо-ла словарьда (ар. 253) «Суурга, суурга» дээни база Субурган-дыр. А «Саскал» дээр-ге адын эвес, анаа-ла хевирин адап турарывыс тос-карак ол. Чүве аттарының үлөгөрлээни, чогаатканы азы орустап бижээни эвес, төрзэн төөгүлүү, чиңгине-зи чугула.

Тыва дылга «кым?» деп ай-тырыг чүгүл кижиге хамааржыр. Ындыг турбузе, өөредилге но-мунга чаан чураш, адаанга «кым-дыр бо?» деп айтырыг салып каан боор-дур. Ол-ла номда чуруп каан «О» деп үжүк база «Мен кым-дыр мен?» деп айтыртынып чыдар. Бо айтырыгларнын сестери тыва-даа болза, чогум айтырыг боду орус. Оваарынмаанывыстан бо хире харааданчыг частырыглар-ны болдуруп, дылывысты биске өөредип турар башкылар безин алдап турар апарган.

Телевидение биске мындыг сестерни үргүлчү-ле өөредип, ону ынчаар ажыглаарын албадап туруп берген: 1. «Возможна гроза» деп орустаарга, «Динмирээшкин болур магатчок» деп тывалаар-дыр. А гроза динмирээшкин эвес, чайык-тыр, «Чайыктаар магатчок» дээр. 2. «Возможен на дорогах гололед» дээрге, «оруктарга тай-гактаар магатчок» деп чарлаар-дыр. А гололед — дош. Орус дылды ынчаар эдилээр (очулдурар) ол дылга хүндү эвес, а тыва дылга хора-дыр.

«Шын», 2008.04.24: «Чыл-гылыг аът ажылын хөгжүдөр» дээр, ону «Чылгы малдың кадат ажылын хөгжүдөр» деп болур. «Шын», 2004.02.07: «Буруувусту чедирип тур бис», ону «минип» дээр. Ында эге: «Кады ажылда-жып көрзүвүссө», ону «ажылда» дээр. «Шын», 2004.02.10: «...са-дыгарда содак-шудак сыңмас» дээр, ону «сыңмас» дивес, «хөй» дээр. Чамдык солуннарда оон-даа болбаазыраңгай орустап тывалаан: артист — артисти, таңныл — таңнылы, трак-торист — трактористи, айтырыг шийтпирлеттинмиз — айтырыг агаарда астына берген...

Тыва дылывысты тыва-ла дылывыс-биле мынчаар үрөп тур бис.

Чооду КАРА-КҮСКЕ, хоочун журналист, уруглар чогаалчызы.

Хууда бодал

АНДЫГЫЛ?

зы удурланышкы сөс-каттышканындан тур-ан сестер домакка кожа биче сек-биле аңгылаар. Тудугжулап турувуста, ни дүне, хүндүс дивес адыр; Хаактааннар да улуг, биче улустар. Кижиниң өскөн, төрзэн агим.

«Уеде ажыглалда тыва дүрүмнеринде чаңгыс каттаптаанындан азы оду-биле оң өскерилген иң каттышканындан тур-ан сестерни дефистеп иң дүрүмчүткен. Чижээ, да, дүргөн-дүргөн.

Зарга аңаа удурланыш-дыр: биче секти домакта ан бир дөмей сестерниң а салыр деп дүрүмчүдүп за бар. Чижээ: Дагларда р-ле өшкү, өшкүлөр. Мени көре сал-ла, шымда диштилер. Би-ефистээр, өскезин биче-р кылдыр удурланыш-үмчүткенин чогаалчы-оол «... ол дүрүмнерге дылы агарып каар» — алаар чораан.

Мээң бодалым болза, чаң-гыс сөстүн боду-биле, оон өскерилген хевириниң кыска катаптаанындан тургустунган күштелдирер сестерни дефис-теп бижирин арттырар. Чижээ: хеп-хенертен, доп-дораан, боп-борбак... кып-кызыл. Чүге дээр-ге бо сестер сөстү аяннаштырып каттышкан, биче секке таарыш-пас. Ынчаарга чаңгыс сөстүн катаптаанындан тургустунган сестер домакка кожа чорза, биче сек-биле аңгылаары чугу-ла. Чижээ: Кодандан аңгы, аңгы өңнерлиг хойлар одарже үнүп-тү.

Тыва дылда ак-ук, кара-ку-ра, сарыг-суруг, аңгы-аңгы, чүс-чүс, айдың-чырык чижектиг бот-тускайлаң нарын сестер болуп шыдавас сестер хөй. Домакта катаптаан бир дөмей сестер боттары күштүг, онзагай утка илереткен болза, дефистеп бижизе кандыгыл? Чижээ: Дагны куду ак-ак өшкүлөр бадып орлар. Бо домакта өшкүлөрн экологтуг арыг, ышка база хирге бораш паан хөлчок аккыр дээр утканы илереткен боорга, дефистеп би-жээр. Бир эвес өшкүлөр хөлчок азы аажок аккыр эвес болза,

ак-ак дээнин өскертип биче сек-биле аңгылап бижир.

Катаптаан сестер боттары күштүг, онзагай утканы илере-дип-даа турар болза, домакка хөлчок, аажок, кедергей деп күштелдирер сестерни немел алгаш, биче сек-биле аңгылап бижип болур. Чижээ: Дөңнү одурту аажок шилги, шилги инектер чоорту одарлап үнүп бар чорлар, а адаанда ак, ак хойлар одарлаан.

Нарын сестерден тургустун-ган чүве аттарын, чижээ: чунар-бажың, демир-орук, хөмүр-даш, шагар-от, бот-деңзи чергелиг сестерни дефис чокка бижир болза эки.

Тодарадылга болгаш тодара-дыкчы бооп каттышкан кандыг чүү деп айтырыгга харылат-тынар, кезектери тудуш эвес адаттынар сестерни аңгылап бижир деп дүрүм бар. Чижээ: удуур өрзэл, ак сагыш, кара са-гыш... деп дефис чокка бижип турар ышкыжыл.

Мынчага чедир аян чорук деп сөстү дүрүмүңе (Тыва ор-фографияның болгаш пунк-туацияның дүрүмнери. Кызыл. 2001ч.) дүүштүр шын бижип чадааннар хөй. Телевидение-де, чарлалдарда, парлалгада чаңчыл езугаар дефистеп би-

живишаан. Чүге дээрге тыва дылдың орфографтыг слова-рында (1967 ч.) дефистеп бижии-рин чурумчуткан.

Бадылап алганывыс А.Пальмбахтың сөөлгү дүрүмүн сактып кээлиңер. Сестер кат-тыжышкыннарындан тургус-тунган сестерни, оон иштин-де чаңгыс утканы илереткен сестерни аңгылап бижир дээр. Чижээ: Көк дуруа, бора хир-лээ, кырган ачай, ак адыг дээш өске-даа.

Эң сөөлгү аарышкылыг айты-рыг — адресстер очулгазы. Төрзэн дылывыска хамаарылгавыстың көрүнчү ол. Чижээлээрге, «Фе-деральное бюджетное учрежде-ние здравоохранения» дигенин: Бюджеттин федералдыг кадык камгалаар албан чери дизе кандыг чүвөл? ТР-ниң Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем я-мызын — Көдээ ажилдыг болгаш чем курлавырларының яамызы дизе.

Адресстерге утказы билдин-мес сестер ажыглай бербейн, чиңгине тыва сестеривисти ажыглаар болза улам аянын-апаар. Чижээ: Аш-чем са-дыын, чем сады, аш-чем бүдүрүлгезин чем бүдүрүлгези дээрге, билдингир тодаргай апаар.

Орус дылда финансовый отдел дээнин сан килдизи деп 1968 чылдың Тыва-орус сло-варында шын очулдурган. Ын-чалзажок амгы үеде Сан-хөө яамызы апарган. Хөө (сажа, пеня) уткалыг сөс. Бирги хевирин катап адресче эгидип алыр болза эки.

Тыва дылды сайзырадыр дизе, өй, хемчээл, кызыгаар тур-бас. Дылывыста «аарышкылыг» четпестер нарын сестерде деп бөдүүн чон шын эскерип турар. Амыдырал — шылгакчы, үе — башкы дээр-ле шын.

Ажылды соңгаарладыры-выска, тыва дылывыс дорай-тап бар-ла чыдыр. Хөрөңгилер ховар-даа болза, тыва дылдың орфографтыг словарьн чаартып үндүрер үе келген. Дылывыска чонувус ынак. Тыва дылывысты күрүне дылы кылдыр чарлап-даа алырывыска, хамчык аарыгның дөзү 1967 чылда үндүргөн ор-фографтыг словарьны ам-даа ажыглавышаан бис. Мындыг ки-чээңгей чок болурга дыл канчап сайзыраарыл? Ажылды моон эгелээр турган эвес-тир бе. Бо-данып, шүгдүнүп-ле көрээлиңер, тыва чонум.

Ленов ХЕРТЕК, Тываның Чогаалчылар эвилелиниң кижигүнү.

«Хааннарның хааны». Тываның национал музейинде мындыг аттыг көжүп чоруур кайгамчык онза делгелге октябрь 26-да байырлыг байдалга ажыттыг. Хааннарның хааны дээрге, делегейде эң бир дугаар кончуг улуг империяны тургускан, Моол күрүнениң өндүр улуг Чаңгыс хааны, кайгамчык салым-чаяанныг император, шериг баштыңы Чиңгис-Хаан ол. ЮНЕСКО Чиңгис-Хаанны II муң чылдарның эң шылгараңгай кижизи деп санаан.

Бистер тывалар, Төп Азия чоннары-биле ук-дөзүвүс, аржай-буурул төөгүвүс тудуш болганыыста, шак мындыг онзагай ужур-уткалыг делгелгениң Тывада моорлап келгенинге аажок өөрүп, ону сонуургап көөр, төөгүнүң балалбас истерин, ооң тыныжын бурун шагның хааннарының, маадырларның дүрзү-хевирлерин дамчыштыр сагыш-сеткиливиске медресе, киживиске өйдүктүрер аас-кежиктиг болгандыр бис. Делгелгени ажыдар мурнунда Тываның национал театрының артистери «Кым сен, Субедей маадыр?» деп шииден үзүндүнү көргүзе кааптарга, оон-моон келген даргалар байыр чедиришкениннин сөстөрүн чугаалааннар.

Делгелгениң кызыл кожазын кескен соонда, Национал музейинң директору, эртемден Каадыр-оол Алексеевич Бичелдей боду экскурсовод болуп алгаш, дошкун болгаш ооң-биле кады чогаадыкчы, тургузукчу 13 вектиң төөгүзүнче шымныгып киреринче чалааш, ону кончуг билдиргил тайылбырлап, сонугурун кылдыр чугаалап берген. Делгелгениң ортузунда өндүр улуг күрүнениң ыдыктыг ак Тугу – мөңгө тайбың үени оштаан, улуг империя болганының сүлде демдээ, 9 ак өгнү, (азы айттарны?) овурулаан, чел-кудурдуктан кылган 9 ак адагаштар. Ол сүлде Тук сагыштап каан өгнүң ортузунда өшпес ожукуң орнунда турупкан.

Дүрзү-хевирлерни өг долгандыр тургускан. Өгнүң чүк баарында аякта сүттүг шайын аартап олурар Джамуха. Каадыр-оол Алексеевич ону урянхай чораан чадавас деп-даа даап бодаашкынын чугаалай каапты. Канчаар-даа бодаарга, тудуш азиат аймактар чораан болганыыста, Джамуха демей-ле бистиң бурунгуларыыстың бурунгуларының кайгамчык шылгараңгай кижизи. Чиңгис-Хаанның алыс ады Тэмуджин, Джамуха ооң бичиизинден өңнүү, «андазы», харын-даа халышкылар бис дээрзин кады даңгыраглажып чорааннар. Ынчалза-даа бодунуң үезиниң бир онзагай, шылгараңгай кижизи Джамуха эрге-чагырга, дүжүлге хунаашкаш, улуг күрүнени башкарынын чүткээш, Чиңгис-Хаанга удур туржуп үнгөн. Сөөлүндө амгы Тываның Танды-Уула талазынче (К. Бичелдейниң чугаалааны-биле: бодунуң чуртунче) дезип чоруткаш, аңаа туттуруп алган. Ооң соонда өскерликчи чоруу дээш 1205 чылда шаажылаткан. Чиңгис-Хаан кара кезээдеги кады сурукчузу, кончуг өңнүү чораан, ынчалза-даа удурланыкчызы апарган эжин

«Хааннарның хааны». Делгелге.

БУРУН ТӨӨГҮЖЕ ШЫМНЫП КИРЭЭЛ

демей-ле Гур-Хаан деп бедик үнелеп, ону хааннар орнукушдар онзагай езулал-биле сөөлгү оруунче үдеп каан.

Джамуханың соон дарый Чиңгис-Хаанның салгакчылары, 4 оглу турар, демейлери, чараштары-даа аажок, кончуг-даа оолдар: Толуй – Чиңгис-Хаан биле Бортэниң дөрт оглунуң эң бичези. Ол кончуг дидим, коргуш чок Толуй-Хаан деп төөгүже кирген. Чиңгис-Хаан 1227 чылда Бурган оранынче айттаныпкан соонда, Толуй ийи чыл иштинде улуг империяны эргелеп-башкарып турган. Толуй-Хаанның 4 оглу база Моол күрүнениң улуг хааннары чорааннар. Бир оглу Хулэг Илханат күрүненин доктаадып тургускан.

Толуйнун чанында – Чагатай, Чиңгис-Хаанның ийи дугаар оглу. Ол Чагатай күрүненин үндезилээн. (Бисте Чагатай хөл бар: аттарның демейинден безин бурун төөгүвүс кайы хире тудурун эскерип болур). Ооң салгалдары Бухара күрүненин тургускан болгаш Улуг моголдарның хаан башкарылганын доктааткан.

Ооң соонда Угэдэй-Хаан турар. Ол Чиңгис-Хаанның үш дугаар оглу. Чиңгис-Хаанның соонда Моол империяны 1229-1241 чылдарда башкарган императору. Ооң эргелеп-башкарылганының үезинде Чөөн Европа, Россия, Кыдаттың улуг кези Моол күрүнениң чагырганының адаанга барган. Ол империяның экономиктиг күчүзүн хөлчөк бедиткен, кончуг эртем-билигилг, бурунгаар үзелдиг удуртукчу хаан чораан. Ол хөй эки чаартылгаларны кириген. Сарыг далайдан Адриатикага чедир орукка айыыл чок чорукту хандыргаш, хостуг садыглажылга аргыжылгазын тургускан. Азия биле Европаны тудуштурган хаан.

Ооң дараазында Чиңгис-Хаанның улуг оглу Джучи (1178-1227 чч.). Ооң чурталгазы амыр эвес, чырык черге көстүп келгени безин чингизидтерге тывызык айтырылгы. Чүге дээрге авазы ону иштиг тургаш, меркиттерниң холунга туттуруп чораан, ынчангаш «меркиттерниң сыскындызы» деп-даа ададып чораан. Чеже-даа ындыг болза, Чиңгис-Хаан улуг оглум дээш Джучиге аажок, өзүп кээрге, улуг походтарже бүзүрөп чорудуп турган. 1207 чылда ону Субедей-биле кады Барыын чүкче чорудупкан. Ол чораш, капчак черлерже кирбейн, Новосибирск, Красноярск девискээрлерин таварааш, Эргек-Дыргак тайгазын эрткеш, амгы Каа-Хемни (ол үеде Шишкит хемни) кешкеш, Шишкит бажын таварты төп Улусче ажа бергеннер. Ам чүглө Каа-Хемниң үстүндө аксын Шишкит деп адап турар. Джучи – кайгамчык салым-чаяанныг шериг баштыңы. Азия болгаш Европа девискээрлерин хаара туткан Алдын Орда күрүненин тургузукчузу, улуг империяны иштинде бир улуг күрүнениң чагырыкчы хааны. Субедей ооң дагдыныкчызы, Джучи дайын-чаага арай тура чок болурга, ону хайгаарап база чораан. Адазының соонда, барык чаңгыс

чылда Джучини хораннап кааны, азы өске кандыг-бир арга-биле өлүргени тывызык болуп арткан.

Джучиниң улуг оглу, салгакчызы, Чиңгис-Хаанның ынак уйнуу Батый-Хаанга империяны чагырып-башкара эргелер 1230 чылда дамчыттынып келген. Ол империяның девискээрлерин улам алгыдып, сайзырадырынга салымныг хаан болган.

Өгнүң эң дөрүндө – Чиңгис-Хаан боду саадап олурар. Моолдарның өндүр улуг хааны, Моол күрүнениң – кайгамчык улуг империяны тургузукчузу, үндезилекчизи. Ооң алыс төрүмелинден адын Тэмуджин дээр, Темучин деп-даа турар. Чиңгис-Хаан

дээрге ооң эрге-дужаал ады, ол атты канчаар-даа аажок улуг империяны башкарып-чагырар эргени тывыскан курултайга алган. Чиңгис-Хаан дээрге кара чаңгыс улуг хаан дээн уткалыг, азы далай ышкаш улуг (түрк дылда *тенгиз* дээрге далай дээн чүве-дир), оон бедик эрге-дүжүлге чок. Чиңгис-Хаанның төрүттүнген чылы база карышкактыг: 1157 деп-даа турар, 1161 азы 1162. Чөөн чүк улунуң хырын иштинде харын катая санаар чаңчылы-биле 1162 деп-даа болур.

Чиңгис-Хаан мөңгө көк Дээрден чаяаттыг кайгамчык салымны, оккур угааны, өттүр көрүүшкүннү-биле канчаар-даа аажок күштүг империяны, түмөн-түмөн шериглерлиг армияны тургузуп шыдаан, моолдарның арга-эразында месилдешкен аймактарын, аңгы-аңгы улустарын каттыштырган, онзагай уран талантылыг император, улуг күрүне баштыңы, кайгамчык салым-чаланныг шериг полководчу. Түмөн дээрге он муң айттыг шериг. Ооң шериг башкарылганы оннап, чүстөп, муңнап са-

наттынар, кончуг таарымчалыг тургузган. Ол кайгамчык угааны, чаартылгаларны кылган. Европа б Азия диптерниң калбак-делгем д кээрлерин эжелеп ап, аңгы-аңгы чон язы-сөөгү, шажын-чүдүлгези хамаа бодунуң чагырганының адаанче ал лары кылдыр каттыштыргаш, эвил ап, делегейниң чартын чагырып ч

Ооң оң талазында бо удаада ч ла херээжен кижиге, Чиңгис-Хаанның Оэлун олурар. Чиңгис-Хаан аваз ачызында ол дошкун үеде менди а эң онзагай, улуг Хаан, бүдүн деле алдар-сурагыг маадыр кылдыр шы үнүп келген.

Ооң дараазында Чиңгис-Хаан чии дунмазы Хасар, кончуг-даа корг дайынчы маадыр, чазыг чок адар ча чызы. Боорчу биле Мухулай – Чи Хаанның эрес-дидим дайынчы дузалакчылары, камгалакчы маадыр Багатур, маадыр деп аттарны Чиңгис бодунуң чарлы-биле доктаадып ч

Делгелгеде хааннарның д хевирлерин чуктан (воск) кылган. О Моолдун 40 шевер мастерлери – чуплар, скульпторлар, дизайнерлер лирлер, быжыкчылар, даараныкчы

төөгүчүлөр кайгамчык-даа кылган. О чук дүрзүлериң маадырларның бо рынга демейин 99 хуу деп магадылап рарлар. Изиг сүттүг шайын аартап олу Джамуханың дериде бергени безин эо тинип турар. Идик-хевиниң кылдыг езулуг онза, чүглө кижиге боду кара-б барып көөр болза эки. Фигуралар ди бо турган-даа ышкаш, карактары бе чайынналып каап турганзыг. «Хааннар Хааны» делгелге Тывага ноябрь 27 чедир турар. Албан-биле барып кел алырыңарны сүмелээр-дир мен.

Бистиң Субедей маадырыысты дүрзү-хевирин кылып четтикпээни хар данчыг. Оон аңгыда Чиңгис-Хаанның өө ишти Бортэниң дүрзүү база амдыызын келбээн. Кылып турар хевирлиг. Чеже- ындыг болза, оларны көре бээр үе ырак эвесте, чоргаарланып чоруур бур маадырыыстың адын Тывада 625 оолд эдилеп чоруурун К.А. Бичелдей дыңнатты. Ол ат муң чедө бээрин күзээр-дир ме деп ол чугаалады. Субедейниң бод амы-хууунда түмөн шериглиг азы он му санныг шериглиг чораан. Чиңгис-Хаан оолдарының дагдыныкчызы, түмөн-түмөн армиязының кол командылакчызы болу ону талантылыг удуртуп, башкарып чорав урянхай маадырыысы.

Бурунгуң мурнунда төөгүвүс туду ол үелерде Урянхайның девискээр Чиңгис-Хаанның улуг империязын бир кезээ чорааны илдең. Бурун шаг төөгүзүнче база катап хая көрнүр, ону хан дыр өөренир, шылгараңгай маадырлар салгалдарының чаштанчылары болганын, ыска чоргаарланыр арганы «Хааннар Хааны» делгелге сөңнөп турар.

Надежда ЭРЕН

Арслан АРАКЧААНЫҢ тырттыгы чоруктары

Чыылдың
хоочуннарында

БИСТИИНДЕ ХӨГЛҮГ

Бо чылын бистиң ажилдап турары 60 хардан өрү назылыгы-
лар клубу тургустунгандан бээр
болуп турар. Көк-Кыс
Оюновна Донгак клубту он чыл
ыштинде удурткан. Амгы үеде
Мая Оюновна Ондарның удур-
тулгазы-биле ажилдап турар бис.
Концерт үезинде чарлакчывыс
Зоя Донгак, хөгжүмчүвүс Се-
ргей Түлүшович Дандар-оолдун
удуртулгазы-биле концерттерни
тургузуп, Кызылдың дыштанылга
көргүзүп, кожууннар-
е үнүүшкүннерни база кылып
турар бис.

Клубтун кежигүннеринде хоочун
лар база хөй. Ынчангаш чылдың
барып турар школавыс бар. Бо
база ол школавыска концерт
терин көргүспүшкөн, класс ша-
к-база эрттерин планнап турар
драажыларывыс Анатолий Доржу,
Танов, Морттай-оол Анай-оол
өскөлөр-даа бар.

Он бо клубка кирге-ле, он чыл
м. Клубче чаа кирген үелеримде
каа концерт көргүскенивистиң
ында солуннарда-даа бижип
м. Кызылдың эмнелгелери, по-
м. 2, 4, 9, 5 дугаарлыг
лар, 4,1,11 дугаарлыг техни-
р, Национал школалар сайзы-
р институт, ТР-ниң күш-ажыл
ы, Сукпак суурга, хоочуннар
ынга, "Серебрянка" санаторий
он-даа өске черлерге концерт
көргүстүвүс. Оон аңгыда ырак
ннарже база үнүүшкүннерни
турар бис. Чадаана хоорайже
п. Сүт-Хөл кожууннун Суг-Аксы
и Кара-Чыраа суурларынга бир-
тап көргүстүвүс. Хонар черлерин,
кир аш-чегин, машина-тех-
н тус черлерниң хоочуннар
арының удуртукчулары-биле
гуп, чугаалажып ап турар бис.
нага баарывыска, ында хоочун-
рказы Зоя Кертик-ооловна уткуп
ашкарып-чегерип, хондурга,
нде Газель чугаалашкаш, Сүт-
недирип каан.

раазында Улуг-Хем кожууннун
н-Арыг хоорайның хоочуннарын-
дап четкенивис солун болган.
акан интернады, Ийи-Тал суур,
курорту, Хову-Аксы дээш дыка
рлерге четтивис. Бир онзагай
лпа, Кызыл-Мажалыкка болган
к аржыылчыгаш" ("Синий пла-
деп мөөрейге киришкенивис.
ың Алдан-Маадыр аттыг нацио-
айынга концерттивисти 2 катап
түвүс. Моол, Франция, Япония
даштыкы чурттардан келген
ажылдакчылары бистиң концерт-
исти сонуургап көргөннер.

дан хардан өрү назылыглар
нун үндезилекчизи Тываның
университетинин кафедра эр-
ни, психология эртемнеринин
у Наталья Оюновна Товуу. Ол
кежигүннерин ээлчег-биле Дус-
дыштандырып турар.

ажу үелерде база чаа клубтар
тастаттыгандар. Ылаңгыя Ва-
на Тоорукпаевнаның удуртулга-
е тургустунган клубтун ажилы
идепкейлиг болуп турар. Олар
өөрде аныяк, талантылыг. Ында
аның талантылыг улустары кир-
пгаш солун концерттерни уда-
көргүзүп турарлар. Байырлалдар
штыр бо клубтарның ажилына
турар идепкейлиг хоочуннары-
шаңнап-мактаар болза, артык
ен бодаар мен.

Анзатмаа МОНГУШ,
улус өөредилгезинин хоочуну.

ЭРТЕМДЕННИҢ ЧЫРЫК АДЫНГА

Тыва Республиканың Чазаа, Тываның
гуманитарлыг болгаш тускай социал-эко-
номиктиг шинчилелдер институтунун
дирекциясы болгаш эртем ажилдак-
чылары Доруг-оол Алдын-оолович
МОНГУШТУҢ чырык өртемчейден
чарлып чорутканы-биле оон чоок киж-
леринге, төрелдеринге, коллегаларына
болгаш бүгү тыва чонга ханы кажыдал-
ды илередип тур.

Доруг-оол Алдын-оолович Монгуш
1928 чылдың декабрь 12-де Өвүр
кожууннун Арыг-Бажы деп черге
төрүттүнген. 1951 чылда Абаканның
башкы институтун дооскаш, бир чыл дур-
гузунда Кызылдың башкы училищезинге
тыва дыл башкылап ажилдаан. 1952
чылдан 1957 чылга чедир Москваның
күрүне университетинин филология
факультетинге (Чөөн чүк дылдарның
институтунга) өөрөнгөш, ону чедиш-
кинниг дооскан.

Д.А. Монгуштун Тываның өөредилге
болгаш эртем шугумунга үр болгаш үре-
түннелдиг ажилы Башкылар билиин
бедидер институтка эгелзэн. 1962 чылда
ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының
Дыл институтунун аспирантуразын
доозуп, «Тыва дылда эрткен үениң хе-
вирлери» деп кандидат диссертациязын
чедишкинниг камгалап алган.

Улуг эртемден 1962 чылдан бээр
бо хүнге чедир 55 чылдың дургузунда
ТДЛТЭШИ-ТИГПИ-ге ажилдап чораан.
1962-1972 чылдарда Д.А. Монгуш дыл
болгаш бижик секторунун эргелекчизи,
1972-1979 чылдарда институттун эр-
тем секретары, 1979-1991 чылдарда
директорун эртем талазы-биле оралак-
чызы, 1991 чылдан амгы үеде чедир дыл
секторунун башкарыкчы эртем ажилдак-
чызы бооп ажилдап чораан.

Доруг-оол Алдын-оолович Монгуш –
тюркология болгаш тыва дыл эртеминде
билдингир эртем ажилдакчызы, оон ады
болгаш ажилдары Россияда база оон-

даа өске чер-
лерде бил-
дингир. Ол
150 ажыг эр-
тем ажилда-
рының авто-
ру. Оларның
аразындан
«Тыва дылда
эрткен үениң
хевирлери»
(Кызыл,
1963), «Со-
вет үеде тыва

дылдың хөгжүлдизи» (Ш.Ч. Сат-биле
кады, Кызыл, 1967) дээр ышкаш ажил-
дарны адап болур.

Доруг-оол Алдын-ооловичинин чогаа-
дыкчы ажил-чорудулгазында эртем-ме-
тодиктиг угланышкын улуг черни ээлеп
турар. Ол хөй санныг ортумак болгаш
улуг класстарга тыва дылдың өөредилге
номнарының, программаларының бол-
гаш методиктиг ажилдарның автору.

Доруг-оол Алдын-ооловичинин эр-
тем ажилында редакторлаашкын кол
черни ээлеп турар. Ол дыл эртеминге,
аас чогаалына болгаш тыва чоннун
культуразына хамаарышкан хөй санныг
чыындыларның, эртем ажилдарының
редактору. Оларның аразындан Россия
чергелиг үндүрүлгө – «Сибирь болгаш
Ыраккы Чөөн чүк чоннарының аас
чогаалының турскаалдары» деп акаде-
миктиг серияның «Тыва улустун тоолда-
ры», «Тыва улустун маадырлыг тоолда-
ры» деп томнары, Б.И. Татаринцевтин
«Тыва дылдың этимологиялык словарын»
адап болур.

Ш.В. Кара-оол, О.Д. Натсак, А.П. Дамба-Хуурак, А.В. Брокерт, Б.Н. Монгуш,
М.В. Тунев, В.А. Фалалеев, Ш.Х. Хопуя, А.М. Чудаан-оол, Т.О. Санчаа, А.М.
Монгал, К.Т. Даваа, А.К. Тамдын, А.С. Шоюн, М.М.-Б. Харунова, С.М. Орус-оол,
Л.С. Мижит, Е.Д. Монгуш, М.П. Татаринцева, М.Х. Маңнай-оол, М.С. Байыр-
оол, Н.М. Моллеров, А.К. Бичелдей, У.П. Бичелдей, Ч.М. Доржу, В.Ю. Сүзүкей,
А.К. Күжүгет, З.Б. Самдан, М.Б. Кунгаа, Н.Ч. Серээдар, У.А. Донгак, С.Ч. Донгак,
В.С. Салчак, П.С. Серен.

Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунун дыл
секторунун улуг эртем ажилдакчызы, филология эртемнеринин
кандидады, Тыва АССР-ниң эртеминин алдарлыг ажилдакчы-
зы, Тыва Республиканың Улустун башкызы, Улустар аразының
найыралының болгаш Республика орденнеринин эдилекчизи

Доруг-оол Алдын-оолович МОНГУШ

2017 чылдың октябрь 30-де чок болган. Ол бодунун эртем-
че оруун Абаканның башкы институтундан эгелзэн, оон
Москваның күрүне университетин болгаш ССРЭ-ниң Эртемнер
Академиязының дыл шинчилээр институтунун түрк дылдар
секторунун чанында аспирантураны дооскан.

Д.А. Монгуш тыва дылдың морфологиязынга, синтаксизинге,
лексикологиязынга хамаарыштыр калбак шинчилел ажил-
дарын чорудуп келген болгаш тыва дылды сайзырадыр

талазы-биле улуг үлүг-хуузу кирип келген. Ол 150 ажыг
эртем ажилдарының, республиканың школаларына хөй
санныг өөредилге номнарының, тыва дылдың өөредилге
программаларының автору болбушаан, орус литератураның
классиктеринин хөй санныг чогаалдарын тыва дылче очул-
дурган.

Доруг-оол Алдын-оолович кайгамчык чырык чуртталганы
эртип, бодунун ажил-херзэнге ынак болгаш амыдыралга
кезээде идепкейлиг турушту ээлеп келген. Ол күш-ажылга
ынак, биче сеткилдиг, бодундан негелделгил болгаш кижилерге
кичээгейлиг, ажык сеткилдиг чораан.

Доруг-оол Алдын-ооловичинин дугайында чырык турскаал
бистиң чүрөктеривиске кезээ шагда артар.

Тыва Республиканың Гуманитарлыг шинчилелдер
институту, Өөредилге болгаш эртем яамызы.

Куусаал Конгарович ХОМУШКУ

Тываның партия, совет болгаш
удуртулга органның үр үеде үре-
түннелдиг ажилдап чораан, ТР-ниң ал-
дарлыг ажилдакчы-
зы, хөй санныг күрүне
шаңналдарының
эдилекчизи, ССРЭ-
ниң журналистер
эвилелиниң кежигүнү
К.К. Хомушку 78 хар-
лыында хенертен мө-
чээ.

Куусаал Конгарович Хомушку 1939
чылдың август 17-де
Чөөн-Хемчик кожууннун Ийме суурунга
төрүттүнген.

Оон күш-ажылчы базымнары Баян-
Тала чеди чыл школазынга башкылап
ажылындан эгелзэн. Ол Кызылдың баш-

кы институтунун төөгү-дыл факультетин
1964 чылда чедишкинниг доозуп, Бора-
Тайга, Ийме школаларына башкылап,
өөредилге эргелекчилеп 6 чыл ажилдаан.

Оон харысалгалыг, кызымаккайын,
идепкейлиин, төлөптин өөренип көргөш,
партия ажилынче депшиткен. 1970-1977
чылдарда СЭКП Чөөн-Хемчик райкомунга
килдис эргелекчилеп, партия Тыва обко-
мунга инструкторлап ажилдап чораан.

Ол 1977-1979 чылдарда Ново-
сибирскинин дээди партия школазынга
политиктиг дээди эртемни чедип алган.

1979-1982 чылдарда СЭКП Тыва
обкомунун инструктору, партия Сүт-
Хөл райкомунун килдис эргелекчизи
эрге-дужаалдарга төлөптүг ажилдап,
республиканың хөгжүлдизинге бодунун
үлүг-хуузу кирип чораан.

К.К. Хомушку Тыва АССР-ниң көдээ

ажыл-агый яамызынга, күрүнениң
телерадио комитетинге, сайттар
Чөвүлелинге, ТР-ниң Президентизинин
Администрациязынга, Чазак Аппарадын-
га кончуг харысалгалыг, билдигил ажил-
дап, чоннун, эш-өөрүнүн хүндүткелин
чаалап алган.

Төрзэн Тывазынга уттундурбас изин
арттырган хүндүткелдиг хоочуннарның
бирээзи.

Оон дузааргак, эвилең, биче сет-
килдии, аажы-чаны, топтуг-томаанныг
овур-хевир чок болгаш ону билер ки-
жилеринге кезээ мөңгөде артар.

Куусаал Конгарович Хомушкуну
ноябрь 1-де 12.00 шакта Кызылдың Каа-
Хем, 90, 130 адресстиг квартирандан үдээр.

Харылзажыр телефоннар: 8923-382-
1285, 8923-261-8000.

Өөнүн ишти, уруг-дарыы,
уйнуктары, дөргүл-төрелдери.

Чоннуң чаңгыс деминиң хүнүнге база Октябрь революциязының 100 чылдаанынга тураскааткан байырлыг хемчеглер планы

Октябрь 31-де, 12.00 шакта – «Поэзияның дылы шуптуга билдингир» деп аңгы-аңгы дылдарга шүлүк номчулганы. Аныяк көрүкчүлөр театры (ТЮЗ).

Ноябрь 1-ден 4-ке чедир, 11.00 шакта – Кызыл хоорайга бирги чер дээш «Оолчугаш», «Ак ладыя» деп шыдыраа маргылдаалары. Кызыл хоорайның немелде өөредилге төвүнге.

Ноябрь 1-ден 30-ге чедир – Эр улустуң национал оюннарының маргылдаазы. Республиканың өөредилге албан черлери.

Ноябрь 3-те, 14.00 шакта – «Чаңгыс демниң өг-бүлезинде» байырлыг концерт. «Енисей» Культурал бажыңы.

Ноябрь 3-те, 17.00 шакта – Арат шөлүңге «Найыралдың дээрбээ» деп байырлыг концерт. Арат шөлүңге Чоннуң чаңгыс деминиң хүнүнге тураскааткан национал оюннарга, «Челер-ой» белүк самга, кожомыктажырынга, национал оюннарга мөөрейлер.

Ноябрь 3-те – Чоннуң чаңгыс деминиң хүнүнге тураскааткан Бүгү-российжи акцияның иштинге «Уран чүүлдүн дүнү» деп хемчег. ТР-ниң Алдан-Маадыр аттыг национал музейи.

Ноябрь 3-те – «Улуг этнографтыг диктант» деп Бүгү-российжи культурулуг-чырыдышкын акциясы. Тыва Республиканың девискээриниң шөлдеринге.

Ноябрь 4-те, 11.00 шакта – «Россияның байлаа» деп национал культуралар фестивалы. Тываның күрүне филармониясы.

Ноябрь 4-те, 12.00 шакта – Чоннуң чаңгыс деминиң хүнүнге тураскааткан эштиринге ажык маргылдаа. И. Ярыгин аттыг спорт комплекзинге.

Ноябрь 4-те, 12.00 шакта – Чоннуң чаңгыс деминиң хүнүнге база Октябрь революциязының 100 чылдаанынга тураскааткан «Тыва Республиканың күрүне архивиниң «Чаңгыс демниң өг-бүлезинде» деп делгелгези. В. Көк-оол аттыг национал хөгжүм-шии театрынга.

Ноябрь 4-те, 12.00 шакта – «Декей-оо» хөйүнү танцы-самының көргүзүү. В. Көк-оол аттыг национал хөгжүм-шии театрынга.

Ноябрь 4-те, улустуң ус-шевер ажылдарының болгаш каасталга-шимелде уран чүүлүнүң делгелге-ярмарказы.

Ноябрь 4-те, 14.00 шакта – Чоннуң чаңгыс деминиң хүнүнге база 1917 чылда тура халыышкынның 100 чылдаанынга тураскааткан «Чаңгыс демниң бис» деп форум. В. Көк-оол аттыг национал хөгжүм-шии театрынга.

Ноябрь 4-те, 14.00 шакта – А. Даржайның чогаалына тургускан «Четкер четкизи» деп Чадананың улусчу театрының шиизиниң бирги көргүзүү. Мерген-Херел Монгуш аттыг кожуунуң Культура бажыңы.

Ноябрь 4-те, 14.00 шакта – Аныяк көрүкчүлөр театрының тургускан «Хаан – элчиген кулак» деп чаа шиизиниң бирги көргүзүү. ТЮЗ.

Ноябрь 4-те, 14.00 шакта – Чоннуң чаңгыс деминиң хүнүнге база Октябрь революциязының 100 чылдаанынга тураскааткан «Чаңгыс демниң бис» деп байырлалдың концерти.

Ноябрь 4-те, 17.00 шакта – Тыва Республиканың алдарлыг артизи Борбак-оол Салчактың «Мөңгө найырал» деп байырлыг концерти. Улусчу чогаалдыг бажыңы.

Ноябрь 5-те, 12.00 шакта – Чоннуң чаңгыс деминиң хүнүнге тураскааткан «Найыралдың дээрбээ» деп байырлыг концерт. «Найысылал» Арт-төпке.

Ноябрь 7-де, 14.30 шакта – «1917 чылдың октябрь – ТАР-ның салым-чолунда» деп «тегерик стол». ТР-ниң Алдан-Маадыр аттыг национал музейи.

Ноябрь 11-де 14.00 шакта – «Езу-чаңчылдарның белдиринде – интернационал өг-бүлө» деп интернационалчы өг-бүлелер аразына мөөрей. «Найысылал» Арт-төпке.

ТЫВАНЫҢ ЧОГААЛЧЫЛАР ЭВИЛЕЛИ ЧАЛАП ТУР

Тываның Чогаалчылар эвилелиниң тургусканындан бээр 75 чыл оюнуң байырлыг кежээ «Тыва дыл – чоннуң өнчүзү» деп шуулган-биле Тываның В.Көк-оол аттыг национал хөгжүм-шии театрынга болуп эртер.

Силерни тыва дылдың болгаш тыва чогаал байырпалынче ноябрь 1-де 18.00 шакта чалап тур бис.

Тываның Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чепчелдери.

ГБПОУ РТ «Тувинский сельскохозяйственный техникум» объявляет набор на курсы

Бухгалтер малого предприятия с ведением учета в 1С Бухгалтерия подготовка – 1 месяц
Ведение бухгалтерского учета в программе 1С Бухгалтерия – 2 недели
Оператор ЭВМ – 2 недели
Основы работы в сети интернет – 2 недели
Секретарь делопроизводитель – 2 недели
Тракторист-машинист категории «ВС» – 1,5 месяца
Фермер-предприниматель – 1 месяц
Фотошоп – 2 недели
Электросварщик - подготовка, переподготовка на разряды

Начало работы курсов по мере комплектования групп
Справка по телефону: 2-74-26; 8-923-551-84-88
8-923-263-17-31

Информационное сообщение о проведении аукциона по заключению договора аренды земельного участка из категории земель — населенных пунктов

Администрация Чаа-Хольского кожууна на основании постановления «О проведении открытого аукциона на право заключения договора аренды земельного участка» № 322 от «23» октября 2017 года извещает о проведении открытого аукциона.

Аукцион состоится «30» ноября 2017 года в 15:00 ч. в администрации Чаа-Хольского кожууна по адресу: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Ленина 8, на 2 этаже в зале заседаний.

предмет аукциона: заключение договора аренды земельного участка.

Лот № 1: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Степная дом 20, с общей площадью 1010,0 кв.м., кадастровый номер 17:14:0101028:692, разрешенное использование — для индивидуального жилищного строительства, Категория земли — земли населенных пунктов.

Начальная цена — 2100, Размер задатка — 420, шаг аукциона — 105.

По лоту № 1 ограничений и обременений в использовании земельного участка нет.

Заявки на участие в аукционе принимаются по рабочим дням с 31 октября 2017 г. по 29 ноября 2017 г. в отделе по земельным и имущественным отношениям администрации Чаа-Хольского района по адресу: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Ленина д. 8, с 9:00ч до 18:00ч.

Сумма задатка должна поступить на расчетный счет организатора торгов до 18:00 ч «29» ноября 2017 года.

Для участия в аукционе претендент должен предоставить одновременно:

- 1) заявку (в двух экземплярах) на участие в аукционе с указанием реквизитов счета для возврата задатка;
- 2) копии документов, удостоверяющих личность (для физических лиц);
- 3) нотариально заверенные копии учредительных документов и свидетельства о государственной регистрации юридического лица;
- 4) доверенность на лицо, уполномоченное действовать от имени заявителя при подаче заявки на участие в торгах;
- 5) документы, подтверждающие внесение задатка.

Информация о торгах размещена на Интернет-сайте администрации Чаа-Хольского кожууна <http://chaa-hol.rtyva.ru/> и на официальном сайте РФ для размещения информации о проведении торгов torgi.gov.ru

Информационное сообщение о проведении аукциона по заключению договора аренды земельного участка из категории земель — населенных пунктов.

Администрация Чаа-Хольского кожууна на основании постановления «О проведении открытого аукциона на право заключения договора аренды земельного участка» № 325 от «24» октября 2017 года извещает о проведении открытого аукциона.

Аукцион состоится «30» ноября 2017 года в 15:00 ч. в администрации Чаа-Хольского кожууна по адресу: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Ленина 8, на 2 этаже в зале заседаний.

предмет аукциона: заключение договора аренды земельного участка.

Лот № 1: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Даваа Булан дом 9, с общей площадью

1427,0 кв.м., кадастровый номер 17:14:0101028:688, разрешенное использование — для индивидуального жилищного строительства, Категория земли — земли населенных пунктов.

Начальная цена — 4300, Размер задатка — 860, шаг аукциона — 215.

По лоту № 1 ограничений и обременений в использовании земельного участка нет.

Заявки на участие в аукционе принимаются по рабочим дням с 31 октября 2017 г. по 29 ноября 2017 г. в отделе по земельным и имущественным отношениям администрации Чаа-Хольского района по адресу: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Ленина д. 8, с 9:00ч до 18:00ч.

Сумма задатка должна поступить на расчетный счет организатора торгов до 18:00 ч «29» ноября 2017 года.

Для участия в аукционе претендент должен предос-

тавить одновременно:

- 1) заявку (в двух экземплярах) на участие в аукционе с указанием реквизитов счета для возврата задатка;
- 2) копии документов, удостоверяющих личность (для физических лиц);
- 3) нотариально заверенные копии учредительных документов и свидетельства о государственной регистрации юридического лица;
- 4) доверенность на лицо, уполномоченное действовать от имени заявителя при подаче заявки на участие в торгах;
- 5) документы, подтверждающие внесение задатка.

Информация о торгах размещена на Интернет-сайте администрации Чаа-Хольского кожууна <http://chaa-hol.rtyva.ru/> и на официальном сайте РФ для размещения информации о проведении торгов torgi.gov.ru

солуннуң сайтызы: shyuv.ru

электроннуң почтазы: shyuntuva@mail.ru

shyuntuva@yandex.ru

Неделяның тиражы: 12345 экз. Үндүрүлгениң тиражы: 33

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редактор
А.С. ШОЮН

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн
адреси: 667000, Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100, каб. 29-32

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.С. Шююн — 2-01-35,
Кол редакторнун оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар
Д.С. Монгуш — 2-17-91.

Секретарь В.М. Чакар — 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69.
Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Н.Б.-Б. Оюн, Н.К. Санчай-оол,
А.А. Лагзы) — 2-18-10.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ КИЛИДИСТЕРИ:

Нитилел-политиктиг (редактору Ш.М. Суван, корр. А.Ондар),
Экономика, үлөтүр болгаш көдээ ажыл-агый (редактору А.Н. Соян),
Социал айтырыглар (редактору Н.С. Эрзеп, корр. Ш.Н. Ховалыг) — 2-17-94,
Культура, чогаал, медээлер база спорт килдизи (редактору Э.Н. Кол),
Очулга (редактору Д.И. Чыдым, очулдуруучу А.К. Ооржак),
Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак.
Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.

Расч. счет № 40603810900004000277
Корр. счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465
КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва»
г. Кызыл.

Харылзаа, информация технология-
лары болгаш массалыг коммуникация-
лар адырынга хайгаарал талазы-биле
Федералдыг албанның Тыва Республика
талазы-биле эргелели «Шын» солунну
2012 чылдың декабрь 3-те бүртүккөн.
Херечилдин дугаары — ПИ № ТУ17-
00068.

Солуну «Тываполиграф» ААН-ге парлан.
(Кызыл, Шетинкин болгаш Краченко, 1).
Солунда парлаттынган материалдарның
торларының бодалдары редакцияның туруктуу
дүүшпейн барып болур. Айтылган саннары бол-
еске-даа фактылары, дыннадылары дээш автор
боттары харылзаар.

Чагыдылга индекс: хуу кижилерге — 11530,
организацияларга — 31730
Солун неделяда үш каттап үнөр.
Хем-азыли 3 парлаар ама.
Номерни парлаглаже дужааганы
график азуугар — 21.00, херек кырында — 18.00.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче дон-
дору.